

श्री कुंडकुंडाचार्य विरचित

पंथास्तिकाय

(गूर्जर अनुवाह तथा विवेचन सहित)

श्रीमद् राजयंद्र आश्रम

अगास

श्री कुंडकुंडार्य विरचित

पंथास्तिकाय

(गूर्जर अनुवाद तथा विवेचन सहित)

प्रकाशक

श्रीमद् राजयंद्र आप्रम
अगास

પ્રકાશક :

મનુભાઈ ભ. મોદી

પ્રમુખ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ

સ્ટે. અગાસ, વાયા આણંદ,

પોસ્ટ બોરીઆ-૩૮૮ ૧૩૦ (ગુજરાત)

પ્રથમાવૃત્તિ

પ્રત ૩૦૦૦

ઈસ્વી સન ૧૯૮૭

વિક્રમ સંવત્ ૨૦૪૩

મુદ્રક :

માધવલાલ બી. ચૌધરી,

રાજીવ પ્રિન્ટર્સ,

વિઠ્ઠલ ઉદ્યોગનગર-૩૮૮૧૨૧

નિવેદન

અધ્યાત્મયોગી શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્ય દ્વારા રચિત આ પંચાસ્તિકાય ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ છે. આ મૂળ ગ્રન્થની ગાથાઓ પ્રાકૃત ભાષામાં છે. તે ગાથાઓનું ગુજરાતી ભાષાન્તર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ એવી ધારાવાહી શૈલીમાં કર્યું છે કે જાણે, શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્ય ગુજરાતી ગદ્યમાં સ્વયં લખતા હોય, એમ જ લાગે. શ્રીમદ્જીએ તેના ઉપર ટીકા કે વિવેચન કાંઈ કર્યું નથી. માત્ર મૂળ પદ્યગાથાઓમાં અધ્યાહાર રાખેલો અર્થ ગદ્યમાં ઉતારતાં સંબંધ સાધવા કે સ્પષ્ટ અર્થ થવા જે કંઈ શબ્દો ઉમેરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે કૌંતમાં મૂકેલા છે. કોઈ વિચારવંત જીવને એ મહાન આચાર્યનો વિશ્વતત્ત્વો વિષેનો ઉપદેશ હૃદયગત થઈ મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થો આ ભાષાંતર થયેલું છે.

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં ૧. શ્રીમદ્ કુંદકુંદાચાર્યકૃત મૂળ પ્રાકૃત ગાથાઓ ૨. તેની સંસ્કૃત છાયા, ૩. પછી અર્થરૂપે કરેલ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનું ગુજરાતી ભાષાંતર અને ૪ પૂ. બ્રહ્મચારીજી શ્રી ગોવર્ધનદાસજીએ તેના ઉપર કરેલ વિવેચન ક્રમશઃ આપવામાં આવેલ છે, જેથી અભ્યાસીઓને સંપૂર્ણ ગ્રન્થ સમજવામાં સુગમતા રહે.

શ્રીમદ્જી કૃત ભાષાંતરમાં થોડીક ગાથાઓના અર્થ કોઈ કારણ-વશાત્ નથી પણ પૂ. શ્રી બ્રહ્મચારીજી કૃત વિવેચનમાં બધી ગાથાઓના અર્થ હોવાથી તેનો સમાવેશ કરી આ ગ્રન્થ પૂર્ણ કરેલ છે.

વાચકવર્ગ આ લઘુ ગ્રન્થનો સદુપયોગ કરી આત્માર્થ સાધે, એ જ ભાવનાસહ વિરમું છું.

—પ્રકાશક

अध्यात्मयोगी आचार्य कुन्दकुन्द

जइ पउमणंदिणाहो, सीमंधरसामि दिव्वणाणेण ।
ण विवोहइ तो समणा, कहं सुमग्गं पयाणंति ॥

—देवसेनाचार्य

अर्थ : विदेह क्षेत्रके वर्तमान तीर्थंकर श्री सीमंधर स्वामीसे प्राप्त किये हुए दिव्य ज्ञानके द्वारा श्री पद्मनदिनाथ (श्री कुन्दकुन्दाचार्य) ने बोध नहीं दिया होता तो मुनिजन सच्चे मार्गको कैसे जानते ?

.....कोण्डकुन्दो यतीन्द्रः ।

रजोभिरस्पृष्टतमत्वमन्तर्बाह्योऽपि सव्यंजयितुं यतीशः ।
रजःपदं भूमितलं विहाय, चचार मन्ये चतुरंगुलं सः ॥

—विंध्यगिरि शिलालेख

अर्थ : यतीश्वर कुन्दकुन्दाचार्य रजसे भरी हुई भूमिको छोड़कर चार अंगुल ऊपर आकाशमें चलते हैं, उससे मैं यह समझता हूँ कि वे अंतरंग तथा बहिरंग रजसे अत्यन्त अस्पृष्ट थे ।

ॐ सर्वज्ञाय नमः नमः सहस्रगुरुवे

पंचास्तिकायः

इंद्रसदवंदियाणं तिहुअणहिदमधुरविसदवक्काणं ।
अंतातीदगुणाणं णमो जिणाणं जिदभवाणं ॥१॥

इन्द्रशतवन्दितेभ्यस्त्रिभुवनहितमधुरविशदवाक्येभ्यः ।

अन्तातीतगुणेभ्यो नमो जिनेभ्यो जितभवेभ्यः ॥१॥

અર્થ : સો ઇંદ્રોએ વંદનિક, ત્રણ લોકને કલ્યાણકારી, મધુર અને નિર્મળ જેના ગુણો છે, જેમણે સંસારનો પરાજય કર્યો છે એવા ભગવાન સર્વજ્ઞ વીતરાગને નમસ્કાર

વિવેચન : પહેલાં સર્વજ્ઞને અને સહસ્રગુરુને નમસ્કાર કરે છે. સહસ્રગુરુના ઓધથી લિન્ન આત્મા મનાય છે. આ દેહથી હું લિન્ન છું એમ સહસ્રગુરુના ઓધે મનાય છે. કર્મને લઈને ખીચું બધું છે, કર્મને લઈને આત્મા ઢંકાયો છે. એને છોડવા સહસ્રગુરુનો ઓધ છે. એ ઉપકારને લઈને મથાળે સહસ્રગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે.

સર્વજ્ઞને ઇન્દ્ર જેવા પણ નમસ્કાર કરે છે, તે પણ તેઓને માન ન થાય. તે સર્વજ્ઞને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. જેના ઉપદેશથી બધાય જીવેનું કલ્યાણ થાય, જેના વાક્યમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ નથી એવા અતિશયવાળી અરિહંત ભગવાનની વાણી છે. અનંત દોષો ટળી અનંત ગુણો પ્રગટ્યા છે. હવે એમને સંસાર નથી. એવા ભગવાનને નમસ્કાર. ભગવાનનાં વચનો ત્રણે લોકને કલ્યાણકારી છે. કારણ કે સર્વજ્ઞ ભગવાને કહ્યું છે કે કોઈ જીવોને હણવા

નહીં. એવા દયાના ઉપદેશથી ખીબ જીવને દુઃખ ન થાય. મહાપુરુષો થાય છે તે જગતને કલ્યાણકારી હોય છે. સારાં નિમિત્તથી જીવને કલ્યાણ થાય છે. એમણે ભવના ખીબને આત્યંતિક નાશ કર્યો છે. ભગવાનનાં દર્શન કરીને એમનાં ગુણોમાં વૃત્તિ રાખવાની છે. ભગવાનનાં અનંત ગુણો છે. પોતાનું માન દૂર કરવા નમસ્કાર કરવાના છે.

સમણમુહુગ્ગદમકું ચદુગ્ગદિણિવારણં સણિવ્વાણં ।

एसो पणमिय सिरसा समयमियं सुणह वोच्छामि ॥२॥

શ્રમણમુહોદ્ગતાર્થં ચતુર્ગતિનિવારણં સનિર્વાણં ।

एष प्रणम्य शिरसा समयमिमं ज्ञणुत वक्ष्यामि ॥२॥

અર્થ : સર્વજ્ઞ મહામુનિના મુખથી ઉત્પન્ન થયેલું અમૃત, ચાર ગતિથી જીવને મુક્ત કરી નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરાવનાર એવાં આગમને નમન કરીને, આ શાસ્ત્ર કહું છું તે શ્રવણ કરો.

વિવેચન : ભગવાને અનંત કૃપા કરીને જે વાણી વરસાવી તે જેટલી આપણી પાસે આવી તેટલું આગમ કહેવાય. જીવની પાસે મૂડી પ્રેમની છે. “ પર પ્રેમપ્રવાહ બદે પ્રભુસેં સખ આગમલેદ સુઉર બસે.” પ્રેમ ભગવાન ઉપર થાય તો આગમનું રહસ્ય આવીને હૃદયમાં વસી જાય. ભગવાનમાં શું છે તે બધું બખર પડે. આગમની ઉત્પત્તિ કેવળજ્ઞાનથી થઈ છે. પંચાસ્તિકાથ એ દ્રવ્યાનુયોગ છે. એ સાંભળી કલ્યાણ કરવું છે એવી ભાવના કરવાની છે. ભગવાનના વચનથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને પછી મોક્ષ થાય.. ભાવથી કલ્યાણ છે.

समवाओ पंचण्हं समउत्ति जिणुत्तमेहिं पणत्तं ।

सो चैव हवदि लोओ तरो अमिओ अलोओ खं ॥३॥

સમવાયઃ પંચાનાં સમય ઇતિ જિનોત્તમૈઃ પ્રજપ્તં ।

સ ચ એવ ભવતિ લોકસ્તતોડુમિતોડલોકઃ ધ્વં ॥૩॥

અર્થ : પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહરૂપ અર્થસમયને સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે 'લોક' કહ્યો છે. તેથી ઉપરાંત માત્ર આકાશરૂપ અનંત એવો 'અલોક' છે

વિવેચન : જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એ પાંચ અસ્તિકાય છે. દરેકનું અસ્તિત્વ બુદ્ધ બુદ્ધ છે. એ સ્વતંત્ર દ્રવ્યો છે. દરેક દ્રવ્યમાં અનંત ગુણ અને અનંત પર્યાય હોય છે. ઘણા પ્રદેશોમાં વ્યાપે તેથી અસ્તિકાય કહેવાય છે. એથી આખો લોક થયો છે. એ સાંભળી આત્માને ભૂટી જવાનો નથી. સર્વથી પોતાનું સ્વરૂપ ભિન્ન છે એમ જણાવવા એ કહ્યાં છે. અર્થસમય એટલે (૧) પુદ્ગલ પદાર્થોનો સમૂહ (૨) છ દ્રવ્યોનો સમૂહ અથવા (૩) એ શબ્દો સાંભળી આત્માનું જ્ઞાન થાય તે પણ અર્થસમય છે. લોક છ દ્રવ્ય-યુક્ત છે. પાંચ અસ્તિકાય અને કાળ મળી છ દ્રવ્ય થાય છે. લોકની બહાર માત્ર આકાશ છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ દ્રવ્યો ત્યાં નથી તેથી અલોકમાં કોઈ જઈ શકે નહીં. આકાશ અરૂપી છે. જે વસ્તુને અવકાશ આપે તે આકાશ છે.

જીવા પુગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા તહેવ આયાસં ।

અત્થિત્તમ્હિ ય ણિયદા અણ્ણમહ્યા અણુમહંતા ॥૪॥

જેસિ અત્થિસહાઓ ગુણેહિં સહ પજ્જણહિં વિવિહેહિં ।

તે હોંતિ અત્થિકાયા ણિપ્પણં જેહિં તહ્લુક્કં ॥૫॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મો તથૈવ આકાશમ્ ॥

ઋસ્તિત્ત્વે ચ નિયતા અનન્યમયા અણુમહાન્તઃ ॥૪॥

येषामस्तिस्वभावः गुणैः सह पर्यायैर्विविधैः ।
ते भवन्त्यस्तिकायाः निष्पन्नं यैस्त्रैलोक्यम् ॥१५॥

અર્થ : ‘ જીવ ’, ‘ પુદ્ગલસમૂહ ’, ‘ ધર્મ ’, ‘ અધર્મ ’
તેમ જ ‘ અકાશ ’ એ પદાર્થો પોતાના અસ્તિત્વમાં નિયમથી
રહ્યા છે; પોતાની સત્તાથી અભિન્ન છે અને અનેક પ્રદેશાત્મક
છે. અનેક ગુણ અને પર્યાયસહિત જેનો અસ્તિત્વસ્વભાવ
છે તે ‘ અસ્તિકાય ’. તેનાથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન : જીવનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન છે.

“ સમતા, રમતા, ઊરધતા, જ્ઞાયકતા, સુખભાસ;
વેદકતા, ચૈતન્યતા, એ સબ જીવવિલાસ.”

પાંચે ઇન્દ્રિયો પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે. મન અરૂપી રૂપી
બંનેને જાણે છે. સંસારી જીવનો વધારે સંબંધ પુદ્ગલની
સાથે છે. ધર્મ-અધર્મ ગતિ-સ્થિતિમાં સહાય કરે છે. આકાશ
તદ્ગત નિર્મળ છે. એનું કામ અવકાશ આપવાનું છે. બધાનો
આધાર જીવનો ભાવ છે. ભાવ પુદ્ગલને આકર્ષે છે. નહીં તો
પરાણે કંઈ ન આવે. દરેક દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વભાવમાં રહે
છે. જીવનો સ્વભાવ જાણવાનો છે. તે નિરંતર જાણ જાણ
કરે છે. કર્મને આધીન હોવાથી સાધન હોય તો જાણે. કર્મ
બંધાયાં છે તે અનાદિકાળથી છે. જીવ ક્યારેય કર્મરહિત
ન હતો. પોતાની સ્થિતિ પરાધીન લાગે તો સંતોષ ન થાય.
વૈરાગ્ય આવ્યા વિના વૃત્તિ આત્મામાં ન રહે. “ જબ જગેંગે
આતમા તબ લાગેંગે રંગ.” અજ્ઞાનમાંથી જાગે તો આત્માનો
રંગ લાગે. શ્રુતજ્ઞાનના બળથી આખા લોકનું જ્ઞાન થાય છે.
જીવને પુદ્ગલનું અભિમાન છે. પુદ્ગલ એક પરમાણુરૂપ છે,
પણ તેવા અનંતાનંત પરમાણુઓ છે. તેના વિવિધ પ્રકારે સ્કંધ

થવાથી બહુપ્રદેશી અસ્તિકાય કહેવાય છે. જીવને પુદ્ગલનેા અધ્યાસ પડી ગયો છે. આખા લોકમાં આ છ દ્રવ્યો છે.

અનેક ગુણ અને પર્યાય સહિત અસ્તિત્વવાળું તે દ્રવ્ય છે. એક પરમાણુમાં પણ અનંત ગુણો છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એ લોકનું સ્વરૂપ છે. પાંચે અસ્તિકાયને કાળની સહાય લેવી પડે છે. જીવ અને પુદ્ગલ એ બે અટપટા સ્વભાવવાળા છે.

તે ચેવ અસ્તિકાયા તેકાલિયભાવપરિણદા ણિચ્ચા ।
ગચ્છંતિ દવિયભાવં પરિયટ્ટુણલિઙ્ગસંજુત્તા ॥૬॥

તે ચૈવાસ્તિકાયાઃ ત્રૈકાલિકભાવપરિણતા નિત્યાઃ ।

ગચ્છન્તિ દ્રવ્યભાવં પરિવર્તનલિઙ્ગસંયુક્તાઃ ॥૬॥

અર્થ : તે અસ્તિકાય ત્રણે કાળે ભાવપણે પરિણામી છે; અને પરાવર્તન જેનું લક્ષણ છે એવા કાળસહિત છયે 'દ્રવ્યસંજ્ઞા'ને પામે છે.

વિવેચન : પાંચે અસ્તિકાયના પર્યાય સમયે સમયે પલટાય છે. અસ્તિકાય પાંચ છે અને પરિણુમન સ્વભાવવાળા કાળ છે, તે સર્વજ્ઞ ભગવાને જાણે છે.

અણ્ણોણ્ણં પવિસંતા દિંતા ઓગાસમ્ણમ્ણસસ ।

મેલંતા વિ ય ણિચ્ચં સગં સમાવં ણ વિજહંતિ ॥૭॥

અન્યોઽન્યં પ્રવિશન્તિ દદન્ત્યવકાશમન્યોઽન્યસ્ય ।

મિલન્ત્યપિ ચ નિત્યં સ્વકં સ્વભાવં ન વિજહન્તિ ॥૭॥

અર્થ : એ દ્રવ્યો એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે, એક-એકને અવકાશ આપે છે, એકમેક મળી જાય છે, અને જુદાં પડે છે; પણ પોતપોતાના સ્વભાવનો ત્યાગ કરતાં નથી.

વિવેચન : આત્માને કર્મ સિવાય કોઈ નહે નહીં. કર્મને લઈને જીવને અનેક અવસ્થાઓ થઈ છે, પણ કર્મરૂપ થયો નથી. બુદ્ધો છે. કર્મનો નાશ થાય ત્યારે પોતાનું ભાન થાય. “સહજસ્વરૂપથી જીવ રહિત નથી, પણ તે સહજસ્વરૂપનું માત્ર ભાન જીવને નથી.” (૬૦૯) મોક્ષ, સમ્યગ્દર્શન, કેવળજ્ઞાન પોતાની પાસે છે. ભાન નથી. તે થવા સદ્ગુરુની જરૂર છે.

સત્તા સત્ત્વપયત્થા સવિસ્સરૂવા અણંતપજ્જાયા ।

મંગુપ્પાદધુવત્તા સપ્પહિવક્કવા હવદિ એકકા ॥૮॥

સત્તા સર્વપદસ્થા સવિશ્વરૂપા અનન્તપર્યાયા ।

મંજ્જોત્પાદધ્મૌવ્યાત્મિકા સપ્રતિપક્ષા ભવત્યેકા ॥૮॥

અર્થ : સત્તાસ્વરૂપે સર્વ પદાર્થ એકત્વવાળા છે. તે સત્તા અનંત પ્રકારના સ્વભાવવાળી છે; અનંત ગુણ અને પર્યાયોત્મક છે. ઉત્પાદ્યયધ્રુવત્વવાળી સામાન્ય વિશેષાત્મક છે.

વિવેચન : છ પદાર્થ અસ્તિત્વવાળા છે, દ્રવ્ય છે. આત્માની સત્તા છે. તેનો જાણવાનો ગુણ છે. બધાય પદાર્થોની સત્તા બુદ્ધી બુદ્ધી છે. એ સત્તામાં અનંત ગુણપર્યાય છે. ઉત્પાદ્યયધ્રુવ દરેક સત્તામાં છે. દરેકમાં સામાન્યપણું અને વિશેષપણું છે. ચેતના બે પ્રકારે છે. સામાન્યપણે વસ્તુને જાણે તે દર્શન અને વિશેષપણે વસ્તુને જાણે તે જ્ઞાન.

દવિયદિ ગચ્છદિ તાઈ તાઈ સબ્ભાવપજ્જયાઈં જં ।

દવિયં તં મણ્ણન્તે અણ્ણભૂદં તુ સત્તાદો ॥૯॥

દ્રવતિ ગચ્છતિ તાંસ્તાન્ સદ્ધાવપર્યાયાન્ યત્ ।

દ્રવ્યં તત્ મણન્તિ અનન્યભૂતં તુ સત્તાતઃ ॥૯॥

અર્થ : પોતાના સદ્ભાવ પર્યાયને દ્રવે છે, તે તે ભાવે પરિણમે છે તે માટે દ્રવ્ય કહીએ છીએ, જે પોતાની સત્તાથી અનન્ય છે.

વિવેચન : છ દ્રવ્ય પરિણામી સ્વભાવવાળાં છે. પોતા-પોતાના સ્વભાવરૂપે પરિણમે છે. ઉત્પાદવ્યયધ્રુવથી દરેક દ્રવ્યનું અસ્તિપાણું જણાય છે. જેમાં અસ્તિત્વ હોય તેમાં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવ હોય જ. પોતાના પર્યાયો એક પછી એક દ્રવે છે તે-ની દ્રવ્ય કહેવાય છે.

દઘ્વં સલ્લક્ષણિયં ઉપ્પાદઘ્વયધ્રુવત્તસંજુતં ।

ગુણપજ્જયાસયં વા જં તં મળ્લંતિ સઘ્વણ્હ ॥૧૦॥

દ્રવ્યં સલ્લક્ષણકં ઉત્પાદઘ્વયધ્રુવત્તસંયુક્તં ।

ગુણપર્યાયાશ્રયં વા યત્તદ્ભ્રુવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ ॥૧૦॥

અર્થ : દ્રવ્યનું લક્ષણ સત છે, જે ઉત્પાદવ્યયધ્રુવતા-સહિત છે; ગુણ પર્યાયના આશ્રયરૂપ છે, એમ સર્વજ્ઞદેવ કહે છે.

વિવેચન : પર્યાય ફરે છે પણ વસ્તુ એની એ રહે છે. જેમ બાળક હોય તે યુવાન થાય તેથી બાળક મરી ગયો એમ ન કહેવાય. તેમ દરેક વસ્તુમાં ઉત્પાદવ્યયધ્રુવ થાય છે. વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ છે. તે ઉ-ર ચૌદ પૂર્વ લખાયાં હતાં. આત્માના વિશેષ લેહ જેવા લગવાન સર્વજ્ઞે કહ્યા છે તેવા બીજા કોઈએ કહ્યા નથી. કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે કે લગવાનની શ્રદ્ધાથી માન્ય કરવાની છે.

ઉપ્પત્તીવ વિગાસો દઘ્વસ્સ ય ણત્થિ અત્થિ સઘ્માવો ।

વિગમ્પુપ્પાદધ્રુવત્તં કરેતિ તસ્સેવ પજ્જાયા ॥૧૧॥

उत्पत्तिर्वा विनाशो द्रव्यस्य च नास्त्यस्ति सद्भावः ।

विगमोत्पादध्रुवत्वं कुर्वन्ति तस्यैव पर्यायाः ॥११॥

અર્થ : દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થતો નથી; તેનો 'અસ્તિ' સ્વભાવ જ છે. ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવત્વ પર્યાયને લઈને છે.

વિવેચન :

“હોય તેહનો નાશ નહિ, નહીં તેહ નહિ હોય;
એક સમય તે સૌ સમય, ભેદ અવસ્થા જોય.”

અવસ્થા પલટાય છે. બધાનો સાર કૃપાળુંદેવે મૂક્યો છે. આશય સમજાવેો મુશ્કેલ છે. એ છ દ્રવ્યો કોઈએ ઉત્પન્ન કર્યાં નથી અને કોઈ નાશ પણ ન કરી શકે. જે અવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ તે ઉત્પાદ, જે અવસ્થા દૂર થઈ તે વ્યય અને જે અવસ્થા સ્થિર રહી તે ધ્રુવ.

पञ्जयविजुदं दव्वं दव्वविजुत्ता य पञ्जया णत्थि ।

दोण्हं अणणभूदं भावं समणा परूविति ॥१२॥

पर्ययवियुतं द्रव्यं द्रव्यविदुक्ताश्च पर्याया न सन्ति ।

द्वयोरनन्यभूतं भावं શ્રમણાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥૧૨॥

અર્થ : પર્યાયથી રહિત દ્રવ્ય ન હોય, દ્રવ્ય વિના પર્યાય ન હોય, બન્ને અનન્યભાવથી છે એમ મહામુનિએ કહે છે.

વિવેચન : વસ્તુ હોય તો અવસ્થા હોય છે. અવસ્થા વગર વસ્તુ ન હોય. દ્રવ્ય અને પર્યાય જુદા નથી. દ્રવ્યને ઓળખવા પર્યાય જોવાય છે. એક સમયે એક પર્યાય હોય.

દ્રવ્યેણ વિના ણ ગુણા ગુણેહિં દ્રવ્યં વિના ણ સંભવદિ ।
અવ્વદિરિત્તો ભાવો દ્રવ્યગુણાણં હવદિ તમ્હા ॥૧૩॥

દ્રવ્યેન વિના ન ગુણા ગુણૈર્દ્રવ્યં વિના ન સમ્ભવતિ ।
અવ્યતિરિવતૌ ભાવો દ્રવ્યગુણાનાં ભવતિ તસ્માત્ ॥૧૩॥

અર્થ : દ્રવ્ય વિના ગુણુ ન હોય, અને ગુણુ વિના દ્રવ્ય ન હોય; અનેનેનો-દ્રવ્ય અને ગુણુનો અભિન્ન ભાવ તેથી છે.

વિવેચન : દ્રવ્ય એટલે અધાય ગુણોનો સમૂહ. અધાય ગુણોનું એકઠું નામ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યથી ગુણુ બુદ્ધા છે એમ નથી, પણ સમભવવા માટે બુદ્ધા કહેવાય છે.

સિય અત્થિ ણત્થિ ઉહયં અવ્વત્તવ્વં પુણો ય તત્તિદયં ।
દ્રવ્યં સુ સત્તમંગં આદેસવસેણ સંભવદિ ॥૧૪॥

સ્યાદસ્તિ નાસ્ત્યુભયમવક્તવ્યં પુનશ્ચ તત્ત્રિતયં ।
દ્રવ્યં ક્ષલુ સપ્તભજ્જમાદેશવસેન સમ્ભવતિ ॥૧૪॥

અર્થ : 'સ્યાત્ ^૧અસ્તિ', 'સ્યાત્ ^૨નાસ્તિ,' 'સ્યાત્ ^૩અસ્તિ નાસ્તિ', 'સ્યાત્ ^૪અવક્તવ્યં', 'સ્યાત્ ^૫અસ્તિ અવક્તવ્યં', 'સ્યાત્ ^૬નાસ્તિ અવક્તવ્યં', 'સ્યાત્ ^૭અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્યં' એમ વિવેક્ષાને લઈને દ્રવ્યના સાત ભંગ થાય છે.

વિવેચન : કોઈ પણ પદાર્થને જાણવા માટે સાત પ્રકાર છે. આત્મા પોતાના દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવની અપેક્ષાએ છે, પરના દ્રવ્યક્ષેત્રકાળભાવની અપેક્ષાએ નથી. પોતાની અને પરની અપેક્ષાએ અસ્તિ નાસ્તિ બેઉ એક સમયે છે. તે કહી શકાય નહીં માટે અવક્તવ્ય છે એમ સમભંગી થાય

છે. વસ્તુને સમજવા જ્ઞાની પુરુષોએ કેટલા વિચાર કર્યા છે !
બહુ વિચાર કરીને કહ્યું છે.

ભાવસ્સ ણત્થિ ણાસો ણત્થિ અભાવસ્સ ચેવ ઉપ્પાદો ।
ગુણપજ્જયેસુ ભાવા ઉપ્પાદવણ પકુવ્વંતિ ॥૧૫॥

ભાવસ્ય નાસ્તિ નાશો નાસ્તિ અભાવસ્ય ચૈવ ઉત્પાદઃ ।
ગુણપર્યાયેષુ ભાવા ઉત્પાદવ્યયાન્ પ્રકુર્વન્તિ ॥૧૫॥

અર્થ : ભાવનો નાશ થતો નથી, અને અભાવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્પાદ, વ્યય ગુણપર્યાયના સ્વભાવથી થાય છે.

વિવેચન : જે દ્રવ્ય હોય તેનો નાશ ન થાય અને જેનો અભાવ છે તે ન હોય. એક સમયે જુદા હોય તે સદા જુદા જ હોય. સમસ્ત પદાર્થો અનાદિ અનંત છે. કેવળ નાશ કે ઉત્પાદ નથી. ફેરફાર થાય છે તે ગુણના પર્યાયમાં થાય છે. પર્યાયને લઈને હર્ષશોક થાય છે. મરણથી શોક થાય છે, પણ જીવ નિત્ય છે અને પરમાણુ પણ નિત્ય છે. પર્યાયરૂપ અવસ્થામાં મોહ છે તેથી ખેદ થાય છે. તે અવસ્થા હોવાથી પોતાનો સ્વાર્થ સધાતો હતો તે સધાતો નથી તેનો ખેદ છે. દ્રવ્યના ગુણ તો તે જ રહે છે, માત્ર ગુણના પર્યાયમાં ફેરફાર થાય છે. મોક્ષનો કામી થતાં તે માટે પ્રયત્ન કરે તે પરમાર્થ કહેવાય છે. જ્ઞાની પણ કર્મ ક્ષય કરવા જીવે છે તેને સ્વાર્થ અથવા પરમાર્થ કહેવાય છે.

ભાવા જીવાદીયા જીવગુણા ચેદણા ય ઉવઓગો ।
સુરણરણારયત્તિરિયા જીવસ્સ ય પજ્જયા બહુગા ॥૧૬॥

ભાવા જીવાદ્યા જીવગુણાશ્ચેતના ચોપયોગઃ ।

સુરનરનારકતિર્યઞ્ચો જીવસ્ય ચ પર્યાયાઃ બહવઃ ॥૧૬॥

અર્થ : જીવ આદિ પદાર્થો છે. જીવનો ગુણ ચૈતન્ય-ઉપયોગ છે. દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યચાદિ તેના અનેક પર્યાયો છે.

વિવેચન : જીવ પહેલો છે. તે ચેતનાથી ઓળખાય છે. જે જાણે છે તે જીવ છે. મહાવીર ભગવાન કોઈ એક ગામે પધાર્યા. તે ગામમાં બ્રાહ્મણની એક ખાલી યજ્ઞશાળા હતી. ભગવાને બ્રાહ્મણને કહ્યું, આ યજ્ઞશાળામાં હું ચોમાસું રહું ? બ્રાહ્મણે કહ્યું, યજ્ઞશાળા ખાલી જ છે માટે ભલે રહો. પછી ભગવાન ત્યાં ચોમાસું રહ્યા. ત્યાં દેવો વાંદવા આવતા તે દેખી બ્રાહ્મણને વિચાર આવ્યો કે જગતમાં જાણવા યોગ્ય શું છે ? તે આ પુરુષને પૂછું. પછી તે ભગવાન પાસે આવ્યો અને પૂછ્યું કે ‘આત્મા છે ? તે શું છે ?’ ભગવાને કહ્યું કે તને હું ખોલું છું એમ થાય છે ? એ ‘હું છું’ એમ થાય છે તે જ આત્મા છે. બ્રાહ્મણને તરત ‘આત્મા છે’ એમ શ્રદ્ધા થઈ ગઈ. જ્ઞાનીનાં વચનથી આત્માની ઓળખાણ થાય છે.

મણુસત્તણેણ ણટ્ટો દેહી દેવો હવેદિ હરો વા ।

ઉમયત્ત જીવભાવો ણ ણસ્સદિ ણ જાયદે અણ્ણો ॥૧૭॥

મનુષ્યત્વેન નષ્ટો દેહી દેવો ભવતીતરો વા ।

ઉમયત્ર જીવભાવો ન નશ્યતિ ન જાયતેજ્ઞયઃ ॥૧૭॥

અર્થ : મનુષ્ય પર્યાય નાશ પામેલો એવો જીવ તે દેવ અથવા ખીજે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. બન્ને સ્થળે જીવ-ભાવ ધ્રુવ છે. તે નાશ પામીને કંઈ ખીજે થતો નથી.

વિવેચન : જીવો બધી ગતિમાં છે. મરણ છે તે અવસ્થા છે. પણ જીવ મરી જતો નથી. જીવની અવસ્થા પલટાય છે. જેમ દેવમાં બીજા ત્યારે અવધિજ્ઞાન થાય. એ પલટાયું ને ? મનુષ્ય હતો ત્યારેય જીવ હતો અને દેવ થયો ત્યારેય જીવ છે. જીવ છે તે ધ્રુવ છે. જીવની અવસ્થાઓ ફરે છે.

સો ચેવ જાદિ મરણં જાદિ ણ ણટ્ટઠો ણ ચેવ ઉપ્પણ્ણો ।
ઉપ્પણ્ણો ય વિણટ્ટઠો દેવો મણુસુત્તિ પજ્જાઓ ॥૧૮॥

સ ચ એવ યાતિ મરણં યાતિ ન નહ્ણો ન ચૈવોત્પન્નઃ ।
ઉત્પન્નશ્ચ વિનહ્ણો દેવો મનુષ્ય ઇતિ પર્યાયઃ ॥૧૮॥

અર્થ : જે જીવ જન્મ્યો હતો; તે જ જીવ નાશ પામ્યો. વસ્તુત્વે તો તે જીવ ઉત્પન્ન થયો નથી, અને નાશ પણ થયો નથી. ઉત્પન્ન અને નાશ દેવત્વ, મનુષ્યત્વનો થાય છે.

વિવેચન : જેમ નાટકમાં એકનો એક માણસ રાજા બની આવે, પછી તે જ રાણી બની આવે. એમ જીવની અવસ્થા પલટાયા કરે છે, પર્યાયદૃષ્ટિથી જોવાથી રાગદ્વેષ થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જુએ તો દ્રવ્ય પર લક્ષ રહે ને રાગદ્વેષ ન થાય. માટે દૃષ્ટિ ફેરવવી. દ્રવ્યાર્થિકનયથી કંઈ ઊપજતું વિનશતું નથી. એક સમયે એક પર્યાય હોય બાકીના પર્યાય સત્તારૂપ રહે. એક જીવમાં નિગોદથી સિદ્ધ સુધીના પર્યાય છે છતાં જે વખતે જે ગતિ હોય તે પર્યાયરૂપ કહેવાય છે.

एवं सदो विणासो असदो जीवस्स णत्थि उप्पादो ।
तावदिओ जीवाणं देवो मणुसोत्ति गदिणामो ॥१९॥

एवं सतो विनाशो असतो जीवस्य नास्त्युत्पादः ।

तावज्जीवानां देवो मनुष्य इति गतिनामः ॥१६॥

અર્થ : એમ સતનો વિનાશ અને અસત જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જીવને દેવત્વ, મનુષ્યત્વાદિ પર્યાય ગતિનામકર્મથી હોય છે.

વિવેચન : જે દ્રવ્ય ન હોય તેની ઉત્પત્તિ ન થાય અને જે હોય તેનો નાશ ન થાય. જીવ કદી નાશ ન પામે એવી અટપટી વસ્તુ છે. તે સ્યાદ્વાદથી સમજવા યોગ્ય છે. પર્યાય-ગતિ બદલાય છે તેને જીવ નાશ થયો, ઉત્પન્ન થયો કહેવાય છે તે કર્મજનિત વિભાવથી છે. મનુષ્ય મર્યો, દેવ ઊપજ્યો એ બધા કર્મજનિત વિભાવપર્યાય છે. અન્ય જીવ ઊપજતો નથી, પણ જીવની અન્ય અવસ્થા ઊપજે છે. એ અવસ્થામાં આધારરૂપ જીવ હોતો તે તો તે જ છે. જીવનું અસ્તિત્વ સંગ્રહ છે પણ પર્યાય તેને ભિન્ન ભિન્નરૂપે બતાવે છે. જીવન, મરણ પર્યાયની અપેક્ષાથી છે. આત્મા દ્રવ્યરૂપે ટંકોત્કીર્ણું છે. સંસારી જીવ પર્યાયને જુએ છે તેથી દુઃખી થાય છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિને ભૂલી ગયા છે. જગતને દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને દૃષ્ટિથી જુએ અને સમતા રાખે. પર્યાય વિના વ્યવહાર ન ચાલે અને દ્રવ્યદૃષ્ટિ વિના સમતા ન રહે. “જગત આત્મરૂપ માનવામાં આવે” (૩૦૧). જગતમાં જડ ને ચેતન બંને છે. જે જેના અર્થી છે તે તેરૂપ લક્ષ રાખે છે. આત્મા છે તો જગત જોવાય છે દ્રવ્યદૃષ્ટિથી જગત નિત્ય છે, પર્યાયથી બધું પલટાય છે. નામકર્મને લઈને શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

णाणावरणादीया भावा जीवेण सुट्टु अणुवद्धा ।

तेसिमभावं किञ्चा अभूदपुञ्चो हवदि सिद्धो ॥२०॥

જ્ઞાનાવરણાદ્યા ભાવા જીવેન સુષ્ટુ અનુબદ્ધાઃ ।

તેષામભાવં કૃત્વાડભૂતપૂર્વો ભવતિ સિદ્ધઃ ॥૨૦॥

અર્થ : જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મભાવો જીવે સુદૃઢ (અવગાઢ) પણે બાંધ્યા છે; તેનો અભાવ કરવાથી પૂર્વે નહીં થયેલો એવો તે 'સિદ્ધ ભગવાન' થાય.

વિવેચન : આઠે કર્મનો અભાવ થાય તો પછી ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં ન જાય, સિદ્ધ થાય. રાગદ્વેષથી કર્મ બાંધે છે, પણ રાગદ્વેષ ન કરે તો સિદ્ધ થાય. જ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ દેખાતું નથી તેથી તેનું માહાત્મ્ય લોકોને નથી. ક્રિયા જપતપનું માહાત્મ્ય છે. "અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ." (૨૫૫) એ દ્રવ્યદૃષ્ટિ છે.

एवं भावमभावं भावाभावं अभावभावं च ।

गुणपर्यायैर्हि सहितो संसरमाणो कुणदि जीवो ॥૨૧॥

एवं भावमभावं भावाभावमभावभावं च ।

गुणपर्यायैः सहितः संसरन् करोति जीवः ॥૨૧॥

અર્થ : એમ ભાવ, અભાવ, ભાવાભાવ અને અભાવ-ભાવથી ગુણપર્યાયસહિત જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

વિવેચન : ભાવ એટલે વસ્તુનું હોવાપણું, વસ્તુનું ન હોવાપણું તે અભાવ, ભાવાભાવ એટલે જે અવસ્થા છે તેનો અભાવ થવો અને અભાવભાવ એટલે પહેલાં જે અવસ્થા નહોતી તે પ્રગટ થવી. એમ સંસારમાં જીવની અવસ્થા ફરે છે.

जीवा पुगलकाया आयासं अत्थिकाइया सेसा ।

अमया अत्थित्तमया कारणभूदा हि लोगस्स ॥૨૨॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ આકાશમસ્તિકાયૌ શેષૌ ।

અમયા અસ્તિત્વમયાઃ કારણભૂતા હિ લોકસ્ય ॥૨૨॥

અર્થ : જીવ, પુદ્ગલસમૂહ અને આકાશ તેમજ ખીબા અસ્તિકાય કોઈના કરેલા નથી, સ્વરૂપથી જ અસ્તિત્વવાળાં છે; અને લોકના કારણભૂત છે.

વિવેચન : છ દ્રવ્ય કોઈ ઈશ્વરે બનાવ્યાં નથી. સ્વભાવથી જ છે. એ છ દ્રવ્યોનો સમૂહ તે લોક છે. જેમાં એકથી વધુ પ્રદેશ હોય તે અસ્તિકાય. પરમાણુ સ્કંધ થવાની અપેક્ષાએ કાય છે. કાલ એકપ્રદેશી છે તેમાં અન્ય સાથે મળવાનો સ્વભાવ નથી, તે કાલાણુ અસ્તિદ્રવ્ય છે પણ અસ્તિકાય નથી. આકાશ અનંત છે. તેમાં ક્યાં સુધી બીય તેની સીમા તો બેઈએ. તેનું કારણ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય છે.

સઘ્ભાવસઘ્ભાવાણં જીવાણં તહ ય પોગ્ગલાણં ચ ।

પરિયટ્ટુણસંભૂદો કાલો ણિયમેણ પણ્ણત્તો ॥૨૩॥

સદ્ભાવસ્વભાવાનાં જીવાનાં તથા ચ પુદ્ગલાનાં ચ ।

પરિવર્તનસમ્ભૂતઃ કાલો નિયમેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥૨૩॥

અર્થ : સદ્ભાવ સ્વભાવવાળાં જીવ અને પુદ્ગલના પરિવર્તનપણાથી ઓળખાતો એવો નિશ્ચયકાળ કહ્યો છે.

વિવેચન : કાળનું અસ્તિત્વ છે. જીવ અને પુદ્ગલના પર્યાયમાં ફેરફાર થાય છે તે કાળને નિમિત્તે થાય છે. કાળ એ અરૂપી દ્રવ્ય છે તેથી દેખાય નહીં, પણ ક્રિયા કરે છે તેથી કાળ છે એમ ખબર પડે છે. જડ અને ચેતન પોતા-પોતાના ભાવે પરિણમે છે તેને એકરૂપે જીવ ગ્રહણ કરે છે એ ભૂલ છે. આત્મા છે, નિત્ય છે, કર્તા છે, લોકતા છે, મોક્ષ

છે, મોક્ષનો ઉપાય છે—આ છ પદ દૃઢ કરે તો પોતાનું હોવાપણું લાગે. શ્રદ્ધા પરમ દુલ્લભા । મોટી વસ્તુ શ્રદ્ધા છે. આત્મા આત્મભાવમાં લીન રહે તે સમ્યગ્દર્શન છે. કાળના બે ભેદ છે— નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળ. જીવઅજીવમાં ફેરફાર થવાથી જાણાય છે તે વ્યવહારકાળ છે. તે ઉપરથી નિશ્ચયકાળ હોવાનું અનુમાન થાય છે. પરાવર્તન એ નિશ્ચય-કાળનું લક્ષણ છે.

વવગદપણવર્ણરસો વવગદદોગંધ અટ્ટુફાસો ય ।

અગુરુલઘુગો અમુત્તો વટ્ટુળલક્ષ્વો ય કાલોત્તિ ॥૨૪॥

વ્યવગતપચ્ચવર્ણરસો વ્યવગતદ્વિગન્ધાઠટસ્પર્શશ્ચ ।

અગુરુલઘુકો અમૂર્તો વર્ત્તનલક્ષણશ્ચ કાલ ઇતિ ॥૨૪॥

અર્થ : તે કાળ પાંચ વર્ણુ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ સ્પર્શથી રહિત છે, અગુરુલઘુ છે, અમૂર્ત છે, અને વર્તનાલક્ષણુવાળો છે.

વિવેચન : કાળ છે તે પુદ્ગલથી જુદો છે. એમાં પુદ્ગલનાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ નથી. છયે દ્રવ્યોમાં અગુરુલઘુગુણુ છે. કાળમાં પણ સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ થાય છે. આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય છે, તેથી લોકમાં કાળને લઈને જે પરિણુતિ થાય છે તેને લઈને અલોકમાં કાળદ્રવ્ય નથી છતાં ત્યાં પણ પરિણુતિ થયાં કરે છે. કાલ સ્વપર પરિણુતિ કરનાર છે.

સમઓ ણિમિસો કટ્ટા કલા ય ણાલી તદો દિવારત્તી ।

માસોદુઅયણસંવચ્છરોત્તિ કાલો પરાયત્તો ॥૨૫॥

સમયો નિમિષઃ કાષ્ઠા કલા ચ નાલી તતો દિવારાત્રં ।

માસત્વ્યનસંવત્સરમિતિ કાલઃ પરાયત્તઃ ॥૨૫॥

અર્થ : સમય, નિમિષ, કાષ્ઠા, કલા, નાલી, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત્રિ, માસ, ઋતુ અને સંવત્સરાદિ તે વ્યવહારકાળ છે.

વિવેચન : વ્યવહારકાળનાં નામ આખ્યાં છે. અસંખ્યાત સમય થાય ત્યારે ૧ નિમિષ એટલે આંખ મીચીને ઉઘાડીએ એટલો કાળ થાય. ૧૫ નિમિષ=૧ કાષ્ઠા, ૨૦ કાષ્ઠા=૧ કળા, ૨૦ કળા=૧ નાલી અથવા ઘડી, ૨ ઘડી=૧ મુહૂર્ત, ૩૦ મુહૂર્ત=૧ દિવસ રાત્રી. વ્યવહારકાલ પુદ્ગલના પરિણમનને આધારે છે. નિશ્ચયકાલ સ્વાધીન છે. કેવલી ભગવાને જેમ છે તેમ કહ્યું છે. શ્રદ્ધાનું માહાત્મ્ય છે.

ળત્યિ ચિરં વા ચિપ્પં મત્તારહિદં તુ સા વિ ચ્ચલુ મત્તા ।
પુગ્ગલદ્રવ્યેણ વિના તમ્હા કાલો પદુચ્ચમવો ॥૨૬॥

નાસ્તિ ચિરં વા ક્ષિપ્રં માત્રારહિતં તુ સાપિ ચ્ચલુ માત્રા ।

પુદ્ગલદ્રવ્યેણ વિના તસ્માત્કાલઃ પ્રતીત્યભવઃ ॥૨૬॥

અર્થ : કાળના કોઈ પણ પરિમાણ (માપ) વિના બહુ કાળ, થોડો કાળ એમ કહી શકાય નહીં. તેની મર્યાદા પુદ્ગલદ્રવ્ય વિના થતી નથી, તેથી કાળને પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થવાપણું કહીએ છીએ.

વિવેચન : અઢી દ્વીપમાં સૂર્યચંદ્ર વગેરે બાહ્ય નિમિત્તથી કાળ માપી શકાય છે. અઢી દ્વીપની બહાર જ્યોતિષ બધા સ્થિર છે. વૈમાનિક દેવમાં નિરંતર પ્રકાશ છે અને નારકોમાં નિરંતર અંધારું છે. પરંતુ અવધિજ્ઞાનથી અને આયુષકર્મના પરમાણુ પરથી કાળનું જ્ઞાન ત્યાં પણ થાય છે. ક્ષ દ્રવ્યનું સામાન્ય વર્ણન કરીને હવે દરેકનું વિશેષ વર્ણન કરે છે—

જીવોતિ હવદિ ચેદા ઉપઓગવિસેસિદો પહૂ કત્તા ।
મોક્તા ય દેહમત્રો ણ હિ મુત્તો કમ્મસંજુત્તો ॥૨૭॥

જીવ ઇતિ ભવતિ ચેતયિતોપયોગવિશેષિતઃ પ્રભુઃ કર્તા ।

મોક્તા ચ દેહમાત્રો ન હિ મૂર્ત્તઃ કર્મસંયુક્તઃ ॥૨૭॥

અર્થ : જીવત્વવાળો, બાણનાર, ઉપયોગવાળો, પ્રભુ, કર્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણુ, વસ્તુતાએ અમૂર્ત અને કર્માવસ્થામાં મૂર્ત એવો જીવ છે.

વિવેચન : જીવદ્રવ્યનું વર્ણન ૭૩ મી ગાથા સુધી કેવી રીતે કરશે તે આ ગાથામાં સાંકળિયારૂપે ટૂંકામાં કહ્યું છે. જીવ છે તે બાણુ છે, તે ત્યારે ગતિમાં ભમે છે અને મોક્ષે પણ ભય છે. ઉપયોગલક્ષણવાળો, પ્રભુ, કર્તા, ભોક્તા, દેહપ્રમાણુ અને અરૂપી એવો જીવ છે.

કમ્મમલવિપ્પમુક્કો ઉડ્ઠં લોગસ્સ અંતમધિગંતા ।
સો સવ્વજ્ઞાણદરિસી લહદિ સુહમણિદિયમણંતં ॥૨૮॥

કર્મમલવિપ્રમુક્તઃ ઊર્ધ્વં લોકસ્યાંતમધિગમ્ય ।

સ સર્વજ્ઞાનદર્શી લભતે સુખમતીન્દ્રિયમનંતમ્ ॥૨૮॥

અર્થ : કર્મમલથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થવાથી ઊર્ધ્વ લોક તને પ્રાપ્ત થઈ તે સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી ઇન્દ્રિયથી પર એવું અનંતસુખ પામે છે.

વિવેચન : જીવનું ખરું સ્વરૂપ-જીવ ત્યારે આઠ કર્મથી છૂટી ભય છે ત્યારે તે ઊંચે લોકને છેડે જઈને સ્થિત થાય છે. ત્યાં બધું બાણુ છે, દેખે છે અને ઇન્દ્રિયથી પર એવા અનંતસુખને પામે છે. ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ હોવાથી કર્માસ્તિકાય

છે ત્યાં સુધી ઊંચે જઈને સ્થિર થાય છે. સિદ્ધોને પરસ્પર વ્યવહાર કરવાનો અવકાશ જ નથી. સ્વરૂપાનંદમાં મગ્ન છે.

जादो सयं स चेदा सव्वण्ह सव्वलोगदरसी य ।

पप्पोदि सुहमणंतं अवाबाधं सर्गममुत्तं ॥२९॥

जातः स्वयं स चेतयिता सर्वज्ञः सर्वलोकदर्शी च ।

प्राप्नोति सुखमनंतमव्याबाधं स्वकममूर्त्तम् ॥२९॥

અર્થ : પોતાના સ્વાભાવિક ભાવને લીધે આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થાય છે, અને પોતાનાં કર્મથી મુક્ત થવાથી અનંતસુખ પામે છે.

વિવેચન : અહીં અવસ્થામાં પણ કર્મ છૂટવાથી પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપના સ્વામી થાય છે. સ્વાત્માના અનુભવમાં મોક્ષસુખ રહેલું છે. જે બધું બાણી જોઈ શકે તે જ ત્રણ લોકની અને ત્રણ કાળની વાત કહી શકે. ‘જગતકર્તા ઈશ્વર નથી’ એમ ભગવાને કેવળજ્ઞાનથી જોઈને કહ્યું છે. આપણે કહીએ તે આગમ અને અનુમાનથી છે. જીવ એ પ્રકારના છે—૧. સંસારી ૨. સિદ્ધ.

पाणेहिं चदुहिं जीवदि जीवस्सदि जो हु जीविदो पुवं ।

सो जीवो पाणा पुण बलमिंदियमाउ उस्सासो ॥३०॥

प्राणैश्चतुर्भिर्जीवति जीविष्यति यः खलु जीवितः पूर्वं ।

स जीवः प्राणाः पुनर्बलमिन्द्रियमायुरुच्छ्वासः ॥३०॥

અર્થ : બળ, ઈન્દ્રિય, આયુષ અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણ વડે જે ભૂતકાળે જીવતો હતો, વર્તમાનકાળે જીવે છે, અને ભવિષ્યકાળે જીવશે તે ‘જીવ’.

વિવેચન : સંસારી જીવો બળ, ઈન્દ્રિય, આયુષ્ય અને ઉચ્છ્વાસ એ ચાર પ્રાણુથી જીવે છે. મનબળ, વચન-બળ, કાયબળ અને પાંચ ઈન્દ્રિય ગણતાં ૧૦ પ્રાણુ પણ થાય છે. તેમાંથી એકેન્દ્રિયને ચાર, બે ઈન્દ્રિયને છ એમ વધતાં વધતાં સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિયને દશ પ્રાણુ હોય છે.

**અગુરુલહુગા અર્ણતા તેહિ અર્ણતેહિ પરિણદા સંવ્વે ।
દેસેહિ અસંખાદા સિયલોગં સવ્વમાવણ્ણા ॥૩૧॥**

અગુરુલઘુકા અનંતાસ્તૈરનંતૈઃ પરિણતાઃ સર્વે ।

દેશૈરસંખ્યાતાઃ સ્યાલ્લોકં સર્વમાપન્નાઃ ॥૩૧॥

અર્થ : અનંત અગુરુલઘુ ગુણુથી નિરંતર પરિણુમેલા અનંત જીવો છે. અસંખ્યાત પ્રદેશપ્રમાણુ છે. કોઈક જીવો લોકપ્રમાણુ અવગાહનાને પામ્યા છે.

વિવેચન : ‘અગુરુલઘુ’ જુદા જુદા અર્થમાં વપરાય છે—
(૧) અગુરુલઘુનામકર્મ—શરીરને બહુ ભારે કે હલકું ન થવા દે તે. (૨) ગોત્રકર્મના નાશથી સિદ્ધને ‘અગુરુલઘુ’ ગુણુ પ્રગટે તે. (૩) દરેક આત્માના જેટલા પ્રદેશો હોય, ગુણુ હોય, તેટલા જ કાયમ રહે તે. અહીં ત્રીજા અર્થમાં અગુરુલઘુ શબ્દ વપરાયો છે.

**કેચિત્ત અણાવણ્ણા મિચ્છાદંસણકસાય જોગજુદા ।
વિજુદા ય તેહિ બહુગા સિદ્ધા સંસારિણો જીવા ॥૩૨॥**

કેચિત્ત અણાપન્ના મિથ્યાદર્શનકષાયયોગયુતાઃ ।

વિયુતાશ્ચ તૈર્બંહવઃ સિદ્ધાઃ સંસારિણો જીવાઃ ॥૩૨॥

અર્થ : કોઈક જીવો તે અવગાહનાને પામ્યા નથી.

મિથ્યાદર્શન, કષાય અને યોગસહિત અનંત એવા સંસારી જીવો છે. તેથી રહિત એવા અનંત સિદ્ધ છે.

વિવેચન : સંસારી જીવો અનંતા છે અને દરેકના અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે. કેવલીસમુદ્ધાત વખતે કોઈક જીવો આખા લોકમાં પોતાના પ્રદેશોને ફેલાવે છે. કોઈક જીવો કેવલીસમુદ્ધાત કર્યા વિના પણ મોક્ષે જાય છે. મિથ્યાત્વ; કષાય અને યોગસહિત જીવો સંસારમાં છે, તેથી રહિત થયા તે સિદ્ધ થાય છે.

जह पउमरायरयणं खित्तं खीरं पभासयदि खीरं ।

तह देही देहत्थो सदेहमत्तं पभासयदि ॥३३॥

यथा पद्मरागरत्नं क्षिप्तं क्षीरे प्रभासयति क्षीरं ।

तथा देही देहस्थः स्वदेहमात्रं प्रभासयति ॥३३॥

અર્થ : જેમ પદ્મરાગ નામનું રત્ન દૂધમાં નાખ્યું હોય તો તે દૂધના પરિમાણ પ્રમાણે પ્રભાસે છે, તેમ દેહને વિષે સ્થિત એવો આત્મા તે માત્ર દેહપ્રમાણ પ્રકાશક-વ્યાપક છે.

વિવેચન : પદ્મરાગમણિ દૂધમાં નાખે તો બધું દૂધ લાલ દેખાય છે, તેમ દેહમાં આત્મા રહે છે તે દેહસંયોગે દેહપ્રમાણ થઈને રહે છે. સ્વતઃ ફેલાવાનો સ્વભાવ નથી. નામકર્મને લઈને જીવના પ્રદેશોનો સંકેત્ય વિસ્તાર થાય છે. સમુદ્ધાત વખતે પણ નામકર્મની શક્તિથી ફેલાય છે બાકી તો દેહપ્રમાણ જ રહે છે.

सव्वत्थ अत्थि जीवो ण य एक्को एक्ककाय एक्कट्ठो ।

अज्झवसाणविसिद्धो चिद्धदि मलिणो रजमलेहिं ॥३४॥

સર્વત્રાસ્તિ જીવો ન ચૈક એકકાચે એવયસ્થઃ ।

અધ્યવસાયવિશિષ્ટષ્ચેષ્ટતે મલિનો રજોમલૈઃ ॥૩૪॥

અર્થ : એક કાયામાં સર્વ અવસ્થામાં જેમ તેનો તે જ જીવ છે, તેમ સર્વત્ર સંસાર-અવસ્થામાં પણ તેનો તે જ જીવ છે. અધ્યવસાયવિશેષથી કર્મરૂપી રજેમલથી તે જીવ મલિન થાય છે.

વિવેચન : ચારે ગતિમાં જીવ ભટકે છે, છતાં જીવ તો તેનો તે જ છે. કર્મબંધનના ભાવ થાય ત્યારે કર્મ ચોંટે છે. અને તેથી આત્મા મલિન થાય છે. “ભાવકર્મ નિજ કલ્પના, માટે ચેતનરૂપ; જીવવીર્યની સ્ફુરણા અહુણુ કરે જડધૂપ”

जेसि जीवसहावो णत्थि अभावो य सव्वहा तस्स ।

ते होंति भिण्णदेहा सिद्धा वचिगोयरमदीदा ॥३५॥

येषां जीवस्वभावो नास्त्यभावश्च सर्वथा तस्य ।

ते भवन्ति भिन्नदेहाः सिद्धा वाग्गोचरमतीताः ॥३५॥

અર્થ : જેમને પ્રાણુધારણુપાણું નથી, તેનો જેમને સર્વથા અભાવ થયો છે, તે—દેહથી ભિન્ન અને વચનથી અગોચર જેમનું સ્વરૂપ છે એવા—‘સિદ્ધ’ છે.

વિવેચન : સિદ્ધ ભગવાન પ્રાણુને લઈને જીવતા નથી. તે તો અશરીરી છે. મોક્ષમાં જીવ છે તેનું સ્વરૂપ શબ્દમાં આવે એવું નથી. “અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.”

ण कुदोचि वि उप्पण्णो जम्हा कज्जं ण तेण सो सिद्धो ।

उप्पादेदि ण किंचि वि कारणमवि तेण ण स होदि ॥३६॥

ન કુતશ્ચિદપ્યુત્પન્નો યસ્માત્ કાર્યં ન તેન સઃ સિદ્ધઃ ।
 ઉત્પાદયતિ ન કિંચિદપિ કારણમપિ તેન ન સ ભવતિ ॥૩૬॥

અર્થ : વસ્તુદૃષ્ટિથી જોઈએ તો સિદ્ધપદ ઉત્પન્ન થતું નથી, કેમકે તે કોઈ બીજા પદાર્થથી ઉત્પન્ન થતું કાર્ય નથી, તેમ તે કોઈ પ્રત્યે કારણરૂપ પણ નથી, કેમકે અન્ય સંબંધે તેની પ્રવૃત્તિ નથી.

વિવેચન : સંસારમાં ઉત્પન્ન કરવા વગેરેની કલ્પના છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ છે. સિદ્ધ ભગવાન તો પર્યાયાર્થિકનયથી પણ કોઈ અન્ય ભાવાદિના કર્તા નથી. ભક્તિપૂર્ણનું નિમિત્ત બનવાનું પણ તેમને કંઈ પ્રયોજન નથી. દ્રવ્યથી દરેક જીવ સિદ્ધસ્વરૂપ છે. “તું છેા મોક્ષસ્વરૂપ.”

સસ્તદમથ ઉચ્છેદં ભવમભવં ચ સુણ્ણમિદરં ચ ।

વિણ્ણાણમવિણ્ણાણં ણ વિ જુજ્જદિ અસદિ સબ્ભાવે ॥૩૭॥

શાશ્વતમથોચ્છેદો ભવ્યમભવ્યં ચ શૂન્યમિતરચ્ચ ।

વિજ્ઞાનમવિજ્ઞાનં નાપિ યુજ્યતે અસતિ સદ્ભાવે ॥૩૭॥

અર્થ : શાશ્વત, અશાશ્વત, ભવ્ય, અભવ્ય, શૂન્ય, અશૂન્ય, વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન એ ભાવ જો મોક્ષમાં જીવનું અસ્તિત્વ ન હોય તો કેને હોય ?

વિવેચન : દ્રવ્યની અપેક્ષાએ શાશ્વત, પર્યાયની અપેક્ષાએ અશાશ્વત, સ્વસ્વભાવે પરિણુમે તેથી ભવ્ય, અતીત મિથ્યાત્વ રાગાદિરૂપે ન પરિણુમે તેથી અભવ્ય, પોતાના સ્વરૂપથી અશૂન્ય, પરસ્વરૂપ નથી તેથી શૂન્ય, કેવલજ્ઞાન હોવાથી વિજ્ઞાન અને મતિ શ્રુત આદિ જવાથી અવિજ્ઞાન એ ભાવેા સહિત હોવાથી સિદ્ધજીવનું અસ્તિત્વ છે.

કર્મમાણં ફલમેકો ઁકો કજ્જં તુ ણાણમથ ઁકા ।
 ચેદયદિ જીવરાસી ચેદગભાવેણ તિવિઢેણ ॥૩૮॥

કર્મણાં ફલમેકઃ ઁકઃ કાર્યં તુ જ્ઞાનમથૈકઃ ।

ચેતયતિ જીવરાશિશ્ચેતકભાવેન ત્રિવિઢેન ॥૩૮॥

અર્થ : કોઈએક જીવો કર્મનું ક્ષણ વેઢે છે, કોઈએક જીવો કર્મબંધકર્તૃત્વ વેઢે છે; અને કોઈ એક જીવો માત્ર શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વભાવ વેઢે છે; એમ વેઢકભાવથી જીવરાશિના ત્રણ ભેઢ છે.

વિવેચન : ચેતના ત્રણ પ્રકારે—જ્ઞાનચેતના, કર્મ-ચેતના અને કર્મક્ષલચેતના.

સવ્વે ઁલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયા તસા હિ કજ્જજુઢં ।
 ષાણિત્તમદિક્કંતા ણાણં વિઢંતિ તે જીવા ॥૩૯॥

સર્વે ઁલુ કર્મફલં સ્થાવરકાયાસ્ત્રસા હિ કાર્યયુતં ।

પ્રાણિત્વમતિક્કાંતાઃ જ્ઞાનં વિઢન્તિ તે જીવાઃ ॥૩૯॥

અર્થ : સ્થાવરકાયના જીવો ષોતષોતાના કરેલાં કર્મોનું ક્ષણ વેઢે છે. ત્રસ જીવો કર્મબંધચેતના વેઢે છે, અને પ્રાણથી રહિત એવા અતીંદ્રિય જીવો શુદ્ધજ્ઞાનચેતના વેઢે છે.

વિવેચન : સ્થાવરજીવો મુખ્યપણે કર્મ ભોગવે છે તેથી તેમને મુખ્ય કર્મક્ષલચેતના છે, ત્રસ જીવો મુખ્યપણે કર્મચેતના વેઢે છે. સિદ્ધ ભગવાન જ્ઞાનચેતના જ વેઢે છે.

ઉવઓગો ઁલુ ઢુવિઢો ણાણેણ ય ઢંસણેણ સંજુત્તો ।
 જીવસ્સ સવ્વકાલં અણણમ્મૂઢં વિયાણીહી ॥૪૦॥

ઉપયોગઃ ઁલુ ઢિવિઢો જ્ઞાનેન ચ ઢર્શનેન સંયુક્તઃ ।

જીવસ્ય સર્વકાલમતન્યમ્મૂતં વિજાનીહી ॥૪૦॥

અર્થ : ઉપયોગ જ્ઞાન અને દર્શન એમ બે પ્રકારનો છે. જીવને સર્વકાળ તે અનન્યભૂતપણે બાણુવો.

વિવેચન : ઉપયોગના બે ભેદ છે. વસ્તુને સામાન્ય-પણે બાણુ તે દર્શન ઉપયોગ અને વિશેષપણે બાણુ તે જ્ઞાન-ઉપયોગ. એ બન્ને ઉપયોગ જીવ માત્રને હોય છે.

આભિનિસુદોધિમણકેવલાણિ ણાણાણિ પંચમેયાણિ ।

કુમદિસુદવિભંગાણિ ય તિણ્ણિ વિ ણાણેહિં સંજુત્તે ॥૪૧॥

આભિનિબોધિકશ્રુતાવધિમનઃપર્યયકેવલાણિ જ્ઞાનાણિ પચ્ચભેદાણિ ।
કુમતિશ્રુતવિભજ્જાણિ ચ ત્રીણ્યપિ જ્ઞાનૈઃ સંયુક્તાણિ ॥૪૧॥

અર્થ : મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવળ એમ જ્ઞાનના પાંચ ભેદ છે. કુમતિ, કુશ્રુત અને વિલંગ એમ અજ્ઞાનના ત્રણ ભેદ છે. એ બધા જ્ઞાનોપયોગના ભેદ છે.

વિવેચન : મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ, કેવલ, કુમતિ, કુશ્રુત અને વિલંગ એ જ્ઞાનના આઠ પ્રકાર છે. આત્માને સમજવા માટે ભેદ પાડ્યા છે. જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ એ બન્ને સાથે જ છે.

દંસણમવિ ચક્ષુજુદં અચક્ષુજુદમવિ ય ઓહિણા સહિયં ।

અણિઘણમણંતવિસયં કેવલિયં ચાવિ પણ્ણત્તં ॥૪૨॥

દર્શનમપિ ચક્ષુર્યુતમચક્ષુર્યુતમપિ ચાવધિના સહિતં ।

અનિઘનમનંતવિષયં કૈવલ્યં ચાપિ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ॥૪૨॥

અર્થ : ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને અવિનાશી અનંત એવું કેવલદર્શન એમ દર્શનોપયોગના ચાર ભેદ છે.

વિવેચન : ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન એમ દર્શન ચાર પ્રકારે છે. પ્રથમ સમયે દર્શન ખીજે સમયે જ્ઞાન, એમ સાથે જ છે.

જ વ્યવ્યવદિ જાણાદો જાણી જાણાણિ હોંતિ જોગાણિ ।

તમ્હા દુ વિસ્સરૂવં મણિયં દવિયત્તિ જાણીહિ ॥૪૩॥

ન વિકલ્પતે જ્ઞાનાત્ જ્ઞાની જ્ઞાનાનિ ભવંત્યનેકાનિ ।

તસ્માત્તુ વિશ્વરૂપં મણિતં દ્રવ્યમિતિ જ્ઞાનિભિઃ ॥૪૩॥

અર્થ : આત્માને જ્ઞાનગુણનો સંબંધ છે, અને તેથી આત્મા જાની છે એમ નથી; પરમાર્થથી જાનેનું અભિન્ન-પણું જ છે.

વિવેચન : જ્યાં જીવ હોય ત્યાં જ્ઞાન હોય જ. જુદા નથી.

જદિ હવદિ દવ્વમણ્ણં ગુણદો ય ગુણા ય દવ્વદો અણ્ણો ।

દવ્વજાણંતિયમથવા દવ્વાભાવં પકુવ્વંતિ ॥૪૪॥

યદિ ભવતિ દ્રવ્યમન્યદ્ગુણતશ્ચ ગુણાશ્ચ દ્રવ્યતોડન્યે ।

દ્રવ્યાનંત્યમથવા દ્રવ્યાભાવં પ્રકુર્વન્તિ ॥૪૪॥

અર્થ : જો દ્રવ્ય જુદું હોય અને ગુણ પણ જુદા હોય તો એક દ્રવ્યના અનંત દ્રવ્ય થઈ જાય; અથવા દ્રવ્યનો અભાવ થાય.

વિવેચન : સકલ ગુણ સંયુક્ત તે દ્રવ્ય છે. જુદા માને તો અનંત દ્રવ્ય થઈ જાય અથવા ગુણ રહિત દ્રવ્ય ન હોય તેથી દ્રવ્યનો અભાવ થાય.

અવિમત્તમણ્ણત્તં દવ્વગુણાણં વિમત્તમણ્ણત્તં ।

જિચ્છંતિ જિચ્ચયજ્ઞૂ તવ્વિવરીદં હિ વા તેસિં ॥૪૫॥

અવિભક્તમનન્યત્વં દ્રવ્યગુણાનાં વિભક્તમન્યત્વં ।

નેચ્છન્તિ નિશ્ચયજ્ઞાસ્તદ્વિપરીતં હિ વા તેષાં ॥૪૫॥

અર્થ : દ્રવ્ય અને ગુણુ અનન્યપણે છે; બન્નેમાં પ્રદેશલેદ નથી. દ્રવ્યના નાશથી ગુણુનો નાશ થાય, અને ગુણુના નાશથી દ્રવ્યનો નાશ થાય એવું એકપણું છે.

વિવેચન : ગુણુ અને દ્રવ્યમાં નામ વગેરેથી લેદ છે પરંતુ પ્રદેશલેદ નથી.

વવદેસા સંઠાણા સંસ્વા વિસયા ય હોંતિ તે બહુગા ।

તે તેસિમણ્ણરો અણ્ણત્તે ચાવિ વિજ્ઞંતે ॥૪૬॥

વ્યવદેશાઃ સંસ્થાનાનિ સંખ્યા વિષયાશ્ચ ભવન્તિ તે બહુકાઃ ।

તે તેષામનન્યત્વે અન્યત્વે ચાપિ વિદ્યંતે ॥૪૬॥

અર્થ : વ્યવદેશ (કથન), સંસ્થાન, સંખ્યા અને વિષય એ ચાર પ્રકારની વિવક્ષાથી દ્રવ્યગુણુના ઘણા લેદ થઈ શકે; પણ પરમાર્થનયથી એ ચારેનો અલેદ છે.

વિવેચન : ગુણુ ઘણા છે, દ્રવ્ય એક છે. ગુણુ સિદ્ધ સિદ્ધ વિષયવાળા છે. જ્ઞાન બાણુવાનું કામ કરે, દર્શન દેખવાનું કામ કરે, ચારિત્ર સ્થિરતા કરાવે છે એમ દરેક ગુણુ જુદા જુદા કહેવાય છે.

ગાણં ધનં ચ કુવ્વદિ ધણિણં જહ ણાણિણં ચ દુવિધેદિં ।

મણ્ણંતિ તહ પુધ્દાં એયત્તં ચાવિ તત્ત્વજ્ઞા ॥૪૭॥

જ્ઞાનં ધનં ચ કરોતિ ધનિણં યથા જ્ઞાનિણં ચ દ્વિવિધાભ્યાં ।

મણ્ણંતિ તથા પૃથક્ત્વમેકત્વં ચાપિ તત્ત્વજ્ઞાઃ ॥૪૭॥

અર્થ : પુરુષની પાસે ધન હોય તેનું ધનવંત એવું

નામ કહેવાય; તેમ આત્માની પાસે જ્ઞાન છે તેથી જ્ઞાનવંત એવું નામ કહેવાય છે. એમ ભેદ અભેદનું સ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપ બંને પ્રકારથી તત્ત્વજ્ઞો બાણે છે.

વિવેચન : આત્મા જ્ઞાનવંત કહેવાય છે પણ તે અભેદ અપેક્ષાએ છે. ધનવંત એવું નામ છે તે ભેદ અપેક્ષાએ છે.

गाणी गाणं च सदा अत्थंतरिदो दु अण्णमण्णस्स ।
दोण्हं अचेदणरां पसजदि सम्मं जिणावमदं ॥४८॥

જ્ઞાની જ્ઞાનં ચ સદાર્થાંતરિતે ત્વન્યોઽન્યસ્ય ।

द्वयोरचेतनत्वं प्रसजति सम्यग् जिनावमतं ॥४८॥

અર્થ : આત્મા અને જ્ઞાનનો સર્વથા ભેદ હોય તો બંને અચેતન થાય, એમ વીતરાગ સર્વજ્ઞનો સિદ્ધાંત છે.

વિવેચન : જ્ઞાનથી આત્મા ભિન્ન નથી. જ્ઞાન ભિન્ન થાય તો આત્મા જડ થાય અને જ્ઞાન પણ જડ થઈ બય.

ण हि सो समवायादो अत्थंतरिदो दु गाणदो गाणी ।
अण्णाणीति य वयणं एगत्तप्पसाधगं होदि ॥४९॥

न हि सः समवायादर्थान्तरितस्तु ज्ञानतो ज्ञानी ।

अज्ञानीति च वचनमेकत्वप्रसाधकं भवति ॥४९॥

અર્થ : જ્ઞાનનો સંબંધ થવાથી આત્મા જ્ઞાની થાય છે એવો સંબંધ માનવાથી આત્મા અને અજ્ઞાન, જડત્વનો ઐક્યભાવ થવાનો પ્રસંગ આવે.

વિવેચન : જ્ઞાન અને આત્મા બુદ્ધા હતા પછી સંયોગ-સંબંધ થયો એમ નથી. કારણુ તે પહેલાં અજ્ઞાન અને આત્મા એક થતાં જડભાવનો પ્રસંગ આવે. જ્ઞાન આત્મામાં છે.

આવરણુ ખસે ત્યારે પ્રકાશે. બહારથી આવતું નથી.

સમવત્તિ સમવાયો અપુથ્થભૂદો ય અજુદસિદ્ધો ય ।

તમ્હા દવ્વગુણાણં અજુદા સિદ્ધિત્તિ ણિદિદ્ધા ॥૫૦॥

સમવત્તિત્વં સમવાયઃ અપૃથગ્ભૂતત્વમયુતસિદ્ધત્વં ચ ।

તસ્માદ્દ્રવ્યગુણાનાં અયુતા સિદ્ધિરિતિ નિર્દિષ્ટા ॥૫૦॥

અર્થ : સમવત્તિત્વ સમવાય અપૃથક્ભૂત અને અપૃથક્સિદ્ધ છે; માટે દ્રવ્ય અને ગુણનો સંબંધ વીતરાગોએ અપૃથક્સિદ્ધ કહ્યો છે.

વિવેચન : ગુણગુણીના અલેદને સમવાય સંબંધ કહે છે. એક હોય ત્યાં બીજું હોય જ. એ ચારે પ્રકારે આત્મા અને જ્ઞાન અલેદરૂપે જ છે.

વર્ણરસગંધફાસા પરમાણુપરૂવિદા વિસેસા હિ ।

દવ્વાદો ય અણ્ણા અણ્ણત્તપગાસગા હોંતિ । ॥૫૧॥

વર્ણરસગંધસ્પર્શાઃ પરમાણુપ્રરૂપિતા વિશેષા હિ ।

દ્રવ્યતશ્ચ અનન્યાઃ અન્યત્વપ્રકાશકા ભવન્તિ ॥૫૧॥

અર્થ : વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ ચાર વિશેષ પરમાણુદ્રવ્યથી અનન્યપણે છે. વ્યવહારથી તે પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભેદપણે કહેવાય છે.

વિવેચન : પુદ્ગલ પરમાણુમાં રૂપ, રસ સ્પર્શાદિ હોય છે તે અલેદરૂપે છે.

દંસણ્ણાણાણિ તહા જીવણિવદ્ધાણિ ણ્ણભૂદાણિ ।

વવદેસદો પુથ્થત્તં કુવ્વંતિ હિ ણો સમાવાદો ॥૫૨॥

દર્શનજ્ઞાને તથા જીવનિવદ્ધે અનન્યભૂતે ।

વ્યપદેશતઃ પૃથક્ત્વં કુરુતે હિ નો સ્વભાવાત્ ॥૫૨॥

અર્થ : તેમ જ દર્શન અને જ્ઞાન પણ જીવથી અનન્ય-ભૂત છે. વ્યવહારથી તેને આત્માથી ભેદ કહેવાય છે.

વિવેચન : જેમાં ભેદ નથી તેમાં ભેદ પાડીને કહે તે વ્યવહારનય છે.

**જીવા અણાઈગિહ્ણા સંતા ણંતા ય જીવભાવાદો ।
સબ્ભાવદો અણંતો પંચાગ્ગુણપ્પધાણા ય ॥૫૩॥**

જીવા અનાદિનિઘના: સાંતા અનંતાઞ્ચ જીવભાવાત્ ।

સદ્ભાવતોઽનંતા: પંચાગ્ગુણપ્રધાના: ચ ॥૫૩॥

અર્થ : આત્મા (વસ્તુપણે) અનાદિ અનંત છે, અને સંતાનની અપેક્ષાએ સાદિસાંત પણ છે, તેમ સાદિઅનંત પણ છે. પાંચ ભાવના પ્રાધાન્યપણથી તે તે ભંગ છે. સદ્ભાવથી જીવદ્રવ્ય અનંત છે.

વિવેચન : દ્રવ્યે આત્મા અનાદિ અનંત છે. સંસારી-પર્યાય સાદિસાંત પણ છે. સિદ્ધપર્યાય સાદિ અનંત છે. દ્રવ્યાર્થિકનયથી તે આત્મા શુદ્ધ જ છે. આપણે શુદ્ધ થવાનું છે તે પર્યાયાર્થિકનયથી છે.

**एवं सदो विणासो असदो जीवस्स होइ उप्पादो ।
इदि जिणवरेहिं भणिदं अण्णोण्णविरुद्धमविरुद्धं ॥५४॥**

एवं सतो विनाशोऽसतो जीवस्य भवत्युत्पादः ।

इति जिनवरैर्भणितमन्योऽन्यविरुद्धमविरुद्धम् ॥५४॥

અર્થ : એમ સત્ (જીવ પર્યાય)નો વિનાશ અને અસત્ જીવનો ઉત્પાદ, પરસ્પર વિરુદ્ધ છતાં જેમ અવિરોધ-પણે સિદ્ધ છે તેમ સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યો છે.

વિવેચન : પર્યાયની અપેક્ષાએ ફેરફાર થાય છે તેનું કારણ નામકર્મ છે.

નેરહ્યતિરિયમણુઆ દેવા इदि णामसंजुदा पयडी ।
कुर्वन्ति सदो णासं असदो भावस्स उप्पादं ॥૫૫॥

નારકતિર્યઙ્મનુષ્યા દેવા इति नामसंयुताः प्रकृतयः ।

कुर्वन्ति सतो नाशमसतो भावस्योत्पादं ॥૫૫॥

અર્થ : નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ એ નામકર્મની પ્રકૃતિ સત્નો નાશ અને અસત્લાવનો ઉત્પાદ કરે છે.

વિવેચન : ચારે ગતિમાં નામકર્મથી જીવને શરીર ઉત્પન્ન થાય છે.

उदयेण उवसमेण य खयेण दुहिं मिस्सिदेहिं परिणामे ।
जुत्ता ते जीवगुणा बहुसु य अत्थेषु विच्छिण्णा ॥૫૬॥

उदयेनोपशमेन च क्षयेण च द्वाभ्यां मिश्रिताभ्यां परिणामेन ।

युक्तास्ते जीवगुणा बहुषु चार्थेषु विस्तीर्णाः ॥૫૬॥

અર્થ : ઉદય, ઉપશમ, ક્ષાયિક, ક્ષયોપશમ અને પારિણામિક લાવથી જીવના ગુણોનું બહુ વિસ્તીર્ણપણું છે.

વિવેચન : પાંચ પ્રકારના લાવો છે. કર્મ ઉપશમે ત્યારે ઉપશમલાવ, કર્મનો ક્ષય થાય ત્યારે ક્ષાયકલાવ, કર્મના ક્ષયોપશમથી જે લાવ થાય તે ક્ષયોપશમ લાવ, કર્મના ઉદયથી જે લાવ થાય તે ઔદયિકલાવ અને જેમાં કર્મની અપેક્ષા નથી તે જીવત્વ, ભવ્યત્વ વગેરે પારિણામિકલાવ છે. ઉદયિક-લાવમાં કર્મનો રસ આત્મામાં ઝળકે છે તે જ નવીન બંધનો હેતુ છે.

કમ્મં વેદયમાણો જીવો ભાવં કરેદિ જારિસયં ।
સો તેણ તસ્સ કત્તા હવદિત્તિ ય સાસણે પઠિદં ॥૫૭॥

કમ વેદયમાનો જીવો ભાવં કરોતિ યાદૃશકં ।

સ તેન તસ્ય કર્તા ભવતીતિ ચ શાસને પઠિતં ॥૫૭॥

વિવેચન : પૂર્વકર્મને વેદતો જીવ જેવા પ્રકારે ભાવ કરે છે, તેવા પ્રકારે પોતાના તે ભાવોનો તે કર્તા થાય છે એમ જિનશાસનમાં કહ્યું છે.

કમ્મેણ વિણા ઉદયં જીવસ્સ ણ વિજ્ઞદે ઉવસમં વા ।
સ્વહયં સ્વઓવસમિયં તમ્હા ભાવં તુ કમ્મકદં ॥૫૮॥

કર્મણા વિનોદયો જીવસ્ય ન વિદ્યત ઉપશમો વા ।

ક્ષાયિક્કઃ ક્ષાયોપશમિકસ્તસ્માદ્ભાવસ્તુ કર્મકૃતઃ ॥૫૮॥

વિવેચન : કર્મ વિના જીવને રાગાદિ ઉદયભાવ ન હોય અથવા ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયકભાવ પણ ન હોય. તેથી ભાવ કર્મકૃત પણ છે.

ભાવો જદિ કમ્મકદો અત્તા કમ્મસ્સ હોદિ કિધ કત્તા ।
ણ કુણદિ અત્તા કિંચિ વિ મુત્તા અણ્ણં સગં ભાવં ॥૫૯॥

ભાવો યદિ કર્મકૃતઃ આત્મા કર્મણો ભવતિ કથં કર્તા ?

ન કરોત્યાત્મા કિંચિદપિ મુક્તવાન્યં સ્વકં ભાવં ॥૫૯॥

વિવેચન : ભાવ જે કર્મકૃત છે તે પછી આત્મા કર્મનો કર્તા કેવી રીતે થાય છે? ઉત્તર-આત્મા પોતાના ભાવ સિવાય અન્ય કંઈ કરતો નથી.

ભાવો કમ્મણિમિત્તો કમ્મં પુણ ભાવકારણં હવદિ ।
ણ દુ તેસિં સ્વલુ કત્તા ણ વિણા મૂદા દુ કત્તારં ॥૬૦॥

ભાવઃ કર્મનિમિત્તઃ કર્મ પુનર્ભવિકારણં ભવતિ ।

ન તુ તેષાં ક્ષલુ કર્તા ન વિના ભૂતાસ્તુ વર્તારં ॥૬૦॥

અર્થ : દ્રવ્યકર્મનું નિમિત્ત પામીને ઉદયાદિક્ષ ભાવે જીવ પરિણમે છે. ભાવકર્મનું નિમિત્ત પામીને દ્રવ્યકર્મ પરિણમે છે. કેઈ કેઈના ભાવના કર્તા નથી. તેમ કર્તા વિના થયાં નથી.

વિવેચન : વિભાવભાવ થાય ત્યારે જીવને કર્મ બંધાય છે. ગમે તેવો કર્મનેા ઉદય હોય પણ પોતાને રાગદ્વેષમાં ન પરિણમવું હોય તો કેઈ પરિણમાવે નહીં.

કુર્વં સગં સહાવં અત્તા કત્તા સગસ્સ ભાવસ્સ ।

ણ હિ પોગ્ગલકર્મ્માણં ઇદિ જિણવયણં મુણેયવ્વં ॥૬૧॥

કુર્વન્ સ્વકં સ્વભાવં આત્મા કર્તા સ્વકસ્ય ભાવસ્ય ।

ન હિ પુદ્ગલકર્મ્મામિતિ જિનવચનં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥૬૧॥

અર્થ : સર્વ પોતપોતાનો સ્વભાવ કરે છે; તેમ આત્મા પણ પોતાના જ ભાવનો કર્તા છે; પુદ્ગલકર્મનેા આત્મા કર્તા નથી; એ વીતરાગનાં વાક્ય સમજવા યોગ્ય છે.

વિવેચન : જીવ છે તે જડરૂપે ન પરિણમે અને જડ છે તે જીવરૂપે ન પરિણમે. વ્યવહારમાં જે કહેવાય છે તેનાથી વીતરાગનું કહેવું બુદ્ધ છે, તે સમજવા જેવું છે.

કમ્મં પિ સગં કુર્વદિ સેણ સહાવેણ સમ્મમપ્પાણં ।

જીવો વિ ય તારિસઓ કમ્મસહાવેણ ભાવેણ ॥૬૨॥

કર્માપિ સ્વકં કરોતિ સ્વેન સ્વભાવેન સમ્યગાત્માનં ।

જીવોઽપિ ચ તાદૃશકઃ કર્મસ્વભાવેન ભાવેન ॥૬૨ ।

અર્થ : કર્મ પોતાના સ્વભાવાનુસાર યથાર્થ પરિણમે

છે, જીવ પોતાના સ્વભાવાનુસાર તેમ ભાવકર્મને કરે છે.

વિવેચન : જીવ પોતે જ રાગદ્વેષરૂપે પરિણુમે છે અને તેથી જ કર્મ બંધાય છે.

કર્મ્મં કર્મ્મં કુલ્લવદિ જદિ સો અપ્પા કરેદિ અપ્પાણં ।

કિથ તસ્સ ફલં ભુજદિ અપ્પા કર્મ્મં ચ દેદિ ફલં ॥૬૩॥

કર્મ કર્મ કરોતિ યદિ સ આત્મા કરોત્યાત્માનં ।

કથં તસ્ય ફલં ભુજ્વતે આત્મા કર્મ ચ દદાતિ ફલં ॥૬૩॥

અર્થ : કર્મ બંધે કર્મ કરે, અને આત્મા આત્મત્વ જ કરે, તો પછી તેનું ફળ કોણુ લોગવે ? અને તે ફળ કર્મ કોને આપે ?

વિવેચન : કર્મ કર્મ કરે અને આત્મા ભાવ કરે તો તેનું ફળ કોણુ લોગવે ? “ શું સમબંધે જડ કર્મ કે ફળ-પરિણામી હોય ? ”

ઓગાઢગાઢણિચિદો પોગ્ગલકાયેહિ સવ્વદો લોગો ।

સુહમેહિં વાદરેહિં ય ણંતાણંતેહિ વિવિહેહિં ॥૬૪॥

અવગાઢગાઢનિચિતઃ પુદ્ગલકાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।

સૂક્ષ્મૈર્વાદરૈશ્ચાનંતાનંતૈર્વિવિદ્ધૈઃ ॥૬૪॥

અર્થ : સંપૂર્ણ લોક પૂર્ણઅવગાઢપણે પુદ્ગલસમૂહથી ભર્યો છે. સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા વિવિધ પ્રકારના અનંત સ્કંધોથી.

વિવેચન : આખો લોક પરમાણુઓથી ભરપૂર છે.

અત્તા કુણદિ સહાવં તત્થ ગદા પોગ્ગલા સમાવેહિં ।

ગચ્છંતિ કર્મ્મભાવં અણોણ્ણાગાહમવગાઢા ॥૬૫॥

આત્મા કરોતિ સ્વભાવં તત્ર ગતાઃ પુદ્ગલાઃ સ્વભાવૈઃ ।

ગચ્છન્તિ કર્મભાવમન્યોન્યાવગાહાવગાઠાઃ ॥૬૫॥

અર્થ : આત્મા ન્યારે ભાવકર્મરૂપ પોતાનો સ્વભાવ કરે છે, ત્યારે ત્યાં રહેલા પુદ્ગલપરમાણુઓ પોતાના સ્વભાવને લીધે કર્મભાવને પ્રાપ્ત થાય છે; અને એકબીજા એકદ્વેષાવગાહપણે અવગાઠતા પામે છે.

વિવેચન : આત્મા વિભાવરૂપે પરિણુમે ત્યારે કર્મ-પુદ્ગલો આત્મપ્રદેશમાં ચોટી બાય છે. જીવની સાથે અવગાઠ-પણે રહે એવું જે પુદ્ગલનું સ્વરૂપ તે કર્મ છે. જે આત્મા સાથે દૂધ અને પાણીની પેઠે રહે તે કર્મ છે.

જહ પુગ્ગલદ્વવાણં बहुप्पयारेहिं खंधणिव्वत्ती ।

अकदा परेहिं दिट्ठा तह कम्माणं वियाणाहि ॥६६॥

यथा.पुद्गलद्रव्याणां बहुप्रकारैः स्कंधनिवृत्तिः ।

अकृता परैर्दृष्टा तथा कर्मणां विजानीहि ॥६६॥

અર્થ : કોઈ કર્તા નહીં છતાં પુદ્ગલદ્રવ્યથી જેમ ઘણા સ્કંધોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ કર્મપણે પણ સ્વાભાવિકપણે પુદ્ગલદ્રવ્ય પરિણુમે છે એમ બાણુવું.

વિવેચન : કર્મવર્ગણુનો એવો સ્વભાવ છે, તેથી જીવના ભાવ પ્રમાણે પરિણુમીને ક્ષણ આપે છે.

जीवा पुग्गलकाया अण्णोण्णागाढग्रहणपडिबद्धा ।

काले विजुज्जमाणा सुहदुक्खं दिति भुञ्जति ॥६७॥

जीवाः पुद्गलकायाः अन्योन्यावगाढग्रहणप्रतिबद्धाः ।

काले वियुज्यमानाः सुखदुःखं ददति भुञ्जन्ति ॥६७॥

અર્થ : જીવ અને પુદ્ગલસમૂહ અરસપરસ મળખૂત

અવગ્રાહિત છે. યથાકાળે ઉદય થયે તેથી જીવ સુખદુઃખરૂપ ક્ષણ વેદે છે.

વિવેચન : તે કર્મ અબાધાકાળમાં રહી પછી ઉદય આવે છે. કર્મ ઉદય આવે તે સુખદુઃખરૂપ ક્ષણ આપે છે.

તમ્હા કમ્મં કત્તા ભાવેણ હિ સંજુદોઘ જીવસ્સ ।

મોક્તા દુ હવદિ જીવો ચેદગભાવેણ કમ્મફલં ॥૬૮॥

તસ્માત્કર્મ કર્તા ભાવેન હિ સંયુતમથ જીવસ્ય ।

મોક્તા તુ ભવતિ જીવશ્ચેતકભાવેન કર્મફલં ॥૬૮॥

અર્થ : તેથી કર્મભાવનો કર્તા જીવ છે અને લોકતા પણ જીવ છે. વેદક ભાવને લીધે કર્મક્ષણ તે અનુભવે છે.

વિવેચન : આત્માનો સ્વભાવ વેદક છે. તેને લઈને કર્મનું ક્ષણ ઉદયમાં આવે તેને વેદે છે.

एवं कत्ता भोक्ता होज्झं अप्पा सगेहिं कम्महेहिं ।

हिंढति पारमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥६९॥

एवं कर्ता भोक्ता भवन्नात्मा स्वकैः कर्मभिः ।

हिंढते पारमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥६९॥

અર્થ : એમ કર્તા અને લોકતા આત્મા પોતાના ભાવથી થાય છે. મોહથી સારી રીતે આચ્છાદિત એવો તે જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે.

વિવેચન : જીવ પુદ્ગલને નિમિત્તે રાગદ્વેષ કરી પરિભ્રમણ કરે છે.

उवसंतखीणमोहो मग्गं जिणभासिदेण समुवगदो ।

णाणाणुमग्गचारी णिव्वाणपुरं वजदि धीरो ॥७०॥

ઉપશાંતક્ષીણમોહો માર્ગં જિનભાષિતેન સમુપગતઃ ।

જ્ઞાનાનુમાર્ગચારી નિર્વાણપુરં વ્રજતિ ધીરઃ ॥૭૦॥

અર્થ : (મિથ્યાત્વ) મોહનો ઉપશમ થવાથી અથવા ક્ષય થવાથી વીતરાગના કહેલા માર્ગને પ્રાપ્ત થયેલો એવો ધીર, શુદ્ધ જ્ઞાનાચારવંત નિર્વાણપુર પ્રત્યે જાય છે.

વિવેચન : મિથ્યાત્વમોહનો ઉપશમ અથવા ક્ષય થવાથી વીતરાગશ્રુત સમજાય છે. ઉપશમભાવ, ક્ષાયિકભાવ અને પારિણામિકભાવ એ મોક્ષનાં કારણ છે. ક્ષયોપશમ સવળો વપરાય તો મોક્ષનું કારણ થાય છે.

एको चेव महप्पा सो दुवियप्पो त्तिलक्खणो होदि ।

चदु चंक्रमणो भणितो पंचगगुणप्पधाणो य ॥७१॥

छक्कापक्कमजुत्तो उवउत्तो सत्तभङ्गसब्भावो ।

अट्टासओ णवत्थो जीवो दसट्टाणगो भणितो ॥७२॥ जुम्मं

एक एव महात्मा स द्विविकल्पस्त्रिलक्षणो भवति ।

चतुश्चंक्रमणो भणितः पञ्चाग्रगुणप्रधानश्च ॥७१॥

षट्कापक्रमयुक्तः उपयुक्तः सप्तभङ्गसद्भावः ।

अष्टाશ્રયો નવાર્થો જીવો દશસ્થાનકો ભાણતઃ ॥૭૨॥ યુગ્મમ્

અર્થ : એક પ્રકારથી, બે પ્રકારથી, ત્રણ પ્રકારથી, ચાર ગતિના પ્રકારથી, પાંચ ગુણોની મુખ્યતાથી, છકાયના પ્રકારથી, સાત ભંગના ઉપયોગપણાથી, આઠ ગુણ અથવા આઠ કર્મરૂપ ભેદથી, નવ તત્ત્વથી અને દશસ્થાનકથી જીવનું નિરૂપણ છે.

વિવેચન : અનેક પ્રકારે આમ જીવનું વર્ણન કર્યું છે.

પયઙ્કિઙ્કિદિઅણુભાગપ્પદેસબંધેહિં સવ્વદો મુક્કો ।

ઊદ્ધં ગચ્છદિ સેસા વિદિસાવજ્જં ગદિં જંતિ ॥૭૩॥

પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશબંધેઃ સર્વતો મુક્તઃ ।

ઊદ્ધવં ગચ્છતિ શેષા વિદિગ્વજ્જાં ગતિં યાંતિ ॥૭૩॥

અર્થ : પ્રકૃતિબંધ, સ્થિતિબંધ, અનુભાગબંધ અને પ્રદેશબંધથી સર્વથા મુક્ત થવાથી જીવ ઊર્ધ્વગમન કરે છે. સંસાર અથવા કર્માવસ્થામાં વિદિશા વિના ખીજી દિશાઓમાં જીવ ગમન કરે છે.

વિવેચન : બંધમાં ચાર વસ્તુ છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ. એ ચારેથી મુક્ત થાય ત્યારે જીવ સીધી ગતિથી ઊર્ધ્વગમન કરે છે. ખીજી દેહુ ધારણ કરવા બાદ ત્યારે પણ જીવ ગગનશ્રેણી અનુસાર ઉપર નીચે અને ચાર દિશામાં ગમન કરે છે.

સ્કંધા ય સ્કંધદેસા સ્કંધપદેસા ય હોંતિ પરમાણૂ ।

ઈદિ તે ચતુરવિવિયપ્પા પુગ્ગલકાયા મુણેયવ્વા ॥૭૪॥

સ્કંધાશ્ચ સ્કંધદેશાઃ સ્કંધપ્રદેશાશ્ચ ભવન્તિ પરમાણવઃ ।

ઈતિ તે ચતુર્વિકલ્પાઃ પુદ્ગલકાયા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥૭૪॥

અર્થ : સ્કંધ, સ્કંધદેશ, સ્કંધપ્રદેશ અને પરમાણુ એમ પુદ્ગલ અસ્તિકાય ચાર પ્રકારે બાણુવો.

વિવેચન : હવે પુદ્ગલદ્રવ્યનું વિશેષ વર્ણન કરે છે. તેના ચાર ભેદ છે.

સ્વંધં સયલસમત્થં તસ્સ દુ અદ્ધં મળંતિ દેસોત્તિ ।

અદ્ધદ્ધં ચ પદેશો પરમાણૂ ચેવ અવિભાગી ॥૭૫॥

સ્કંધઃ સકલસમસ્તસ્તસ્ય ત્વર્ધં ભળન્તિ દેશ ઇતિ ।

અર્દ્ધાદ્ધં ચ પ્રદેશઃ પરમાણુચૈવાવિભાગી ॥૭૫॥

અર્થ : સકળ સમસ્ત તે ‘સ્કંધ,’ તેનું અર્ધ તે ‘દેશ’, તેનું વળી અર્ધ તે ‘પ્રદેશ’ અને અવિભાગી તે ‘પરમાણુ’.

વિવેચન : આખી વસ્તુ તે સ્કંધ, તેથી ઓછો તે સ્કંધદેશ, અર્ધથી ઓછો તે સ્કંધપ્રદેશ અને અવિભાગી તે પરમાણુ.

બાદર સુહુમગદાણં સ્વંધાણં પુગ્ગલોત્તિ વવહારો ।

તે હોતિ છપ્પયારા તેલોક્કં જેહિ ણિપ્પણં ॥૭૬॥

બાદરસૌક્ષ્મ્યગતાનાં સ્કંધાનાં પુદ્ગલઃ ઇતિ વ્યવહારઃ ।

તે ભવન્તિ ષટ્પ્રકારાસ્ત્રૈલોક્યં યૈઃ નિષ્પન્નં ॥૭૬॥

અર્થ : બાદર અને સૂક્ષ્મ પરિણામ પામવાયોગ્ય સ્કંધમાં પૂરણ (પુરાવાનો), ગલન (ગળવાનો, ઘૂટા પડી જવાનો) સ્વભાવ જેનો છે તે પુદ્ગલના નામથી ઓળખાય છે. તેના છ ભેદ છે, જેનાથી ત્રૈલોક્ય ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન : પરમાણુના મળવા-ઘૂટવાથી એમ પુદ્ગલ અનંતભેદે પરિણમે છે. તેના સ્થૂલ-સ્થૂલ આદિ છ ભેદ છે. આ સંસારરૂપી નાટકશાળામાં આ રૂપરસગંધસ્પર્શશબ્દવાળાં પુદ્ગલો નાથે છે. મોહને લઈને, કર્મને લઈને, આત્મા પણ નાથે છે. કર્મરહિત આત્મા કંઈ કરતો નથી.

સવ્વેસિં સ્વંધાણં જો અંતો તં વિયાણ પરમાણુ ।

સો સસ્સદો અસદો એકો અવિભાગી મુત્તિમવો ॥૭૭॥

સર્વેષાં સ્કંધાનાં યોડન્ત્યસ્તં વિજાનીહિ પરમાણુ ।

સ શાશ્વતોડ્શબ્દઃ એકોડવિભાગી મૂર્તિભવઃ ॥૭૭॥

અર્થ : સર્વ સ્કંધનું છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ પરમાણુ છે. તેમ સત્, અશબ્દ, એક, અવિભાગી અને મૂર્ત હોય છે.

વિવેચન : પરમાણુ છે તે ભાષાવર્ણાણાના સ્કંધો થઈને શબ્દના તરંગો ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી શબ્દ સંભળાય છે.

આદેશમત્તમુત્તો ધાદુચદુક્કસ્સ કારણં જો દુ ।

સો ણેઓ પરમાણૂ પરિણામગુણો સયમસદ્દો ॥૭૮॥

આદેશમાત્રમૂર્તઃ ધાતુચતુષ્કસ્ય કારણં યસ્તુ ।

સ જ્ઞેયઃ પરમાણુઃ પરિણામગુણઃ સ્વયમશબ્દઃ ॥૭૮॥

અર્થ : વિવક્ષાએ કરીને મૂર્ત, ચાર ધાતુનું કારણ જે છે તે પરમાણુ બાણવા યોગ્ય છે; તે પરિણામી છે, પોતે અશબ્દ છે, પણ શબ્દનું કારણ છે.

વિવેચન : પરમાણુ સ્કંધ થવાથી મૂર્ત અને છે અને શબ્દનું કારણ અને છે. એકલો હોય ત્યારે ઈન્દ્રિયગોચર થતો નથી અને અશબ્દ છે. ચાર ધાતુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ પરમાણુઓ મળવાથી અને છે.

સદ્દો સ્વંધપ્પભવો સ્વંધો પરમાણુસંગસંઘાદો ।

પુટ્ટેસુ તેસુ જાયદિ સદ્દો ઉપ્પાદગો ણિયદો ॥૭૯॥

શબ્દઃ સ્કંધપ્રભવઃ સ્કંધઃ પરમાણુસન્નસન્ઘાતઃ ।

સ્પૃષ્ટેષુ તેષુ જાયતે શબ્દઃ ઉત્પાદકો નિયતઃ ॥૭૯॥

અર્થ : સ્કંધથી શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. અનંત પરમાણુઓના મેલાપ, તેનો સંઘાત, સમૂહ તેનું નામ 'સ્કંધ'. તે સ્કંધો પરસ્પર સ્પર્શવાથી, અથડાવાથી નિશ્ચય કરીને 'શબ્દ' ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન : સ્થૂળ સ્કંધો અથડાય ત્યારે શબ્દ ભાષા-

વર્ગણાના તરંગરૂપ બને છે. તે વર્ગણા પરમાણુના સ્કંધરૂપે હોય છે. તે દ્વારા શબ્દ સર્વત્ર ફેલાય છે.

णिच्चो णाणवकासो ण सावकासो पदेसदो भेत्ता ।
स्वंधाणं पि य कत्ता पविहत्ता कालसंखाणं ॥८०॥

नित्यो नानवकाशो न सावकाशः प्रदेशतो भेत्ता ।

स्कंधानामपि च कर्त्ता प्रविभक्ता कालसंख्यायाः ॥८०॥

અર્થ : તે પરમાણુ નિત્ય છે, પોતાના રૂપાદિ ગુણોને અવકાશ, આધાર આપે છે, પોતે એકપ્રદેશી હોવાથી એક પ્રદેશથી ઉપરાંત અવકાશને પ્રાપ્ત થતો નથી, બીજા દ્રવ્યને અવકાશ (આકાશની પેઠે) આપતો નથી, સ્કંધના ભેદનું કારણ છે—સ્કંધના ખંડનું કારણ છે, સ્કંધનો કર્તા છે, કાળના પરમાણુ (માપ) સંખ્યા(ગણના)નો હેતુ છે.

વિવેચન : એક પ્રદેશમાં એક પરમાણુ રહે, તે જ જગ્યાએ બીજા અનંત પરમાણુ સ્કંધપણે રહી શકે છતાં તે પરમાણુને બાધ ન આવે. ખરે અવકાશ તો તે પોતાના ગુણોને જ આપે છે. સ્કંધમાંથી છૂટવાનો વખત આવે ત્યારે તેમાંથી નીકળી જાય તેથી સ્કંધના ખંડનું અથવા ભેદનું કારણ છે. ભેદ અને સંઘાતથી સ્કંધ ઊપજે છે. કાળ અને ક્ષેત્રના માપનું કારણ પણ પરમાણુ છે. સૂર્યચંદ્રની ગતિ આદિથી કાળ મપાય છે. જીવને ભ્રમ છે કે પુદ્ગલે મને પકડ્યો છે, પરંતુ ખરી રીતે જીવે પુદ્ગલને પકડ્યું છે. છોડે તો છૂટે.

एयरसवण्णगंधं दो फासं सहकारणमसहं ।

स्वंधंतरिदं दव्वं परमाणुं तं वियाणेहि ॥८१॥

एकरसवर्णगंधं द्विस्पर्शं शब्दकारणमशब्दं ।

સ્કંધાંતરિતં દ્રવ્યં પરમાણું તં વિજાનીહિ ॥૮૧॥

અર્થ : એક રસ, એક વર્ણ, એક ગંધ અને બે સ્પર્શ, શબ્દની ઉત્પત્તિનું કારણ, અને એકપ્રદેશાત્મકપણે અશબ્દ, સ્કંધપરિણમિત છતાં વ્યતિરિક્ત દ્રવ્ય તે પરમાણુ બાણુવો.

વિવેચન : સ્કંધમાં તક્રાવત હોય છે, ત્યાં તેને કરનાર પરમાણુના ગુણોના પર્યાયમાં ફેર હોય છે. જેમ કે ભેંસનું દૂધ, ગાયનું દૂધ. દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવનું નિમિત્ત પામીને પુદ્ગલના વર્ણાદિ ફેરે છે. જેમ કે ઘઉં અમુક ક્ષેત્રે, અમુક મોસમમાં અમુક દ્રવ્ય મળતાં થાય. વસ્તુનો સ્વભાવ હોય તો પુરુષાર્થ કામ આવે.

उवभोज्जमिदिएहि य इंदिय काया मणो य कम्मणि ।

જં હવદિ મુત્તમણં તં સવ્વં પુગ્ગલં જાણે ॥૮૨॥

उपभोग्यमिन्द्रियैश्चेन्द्रियः काया मनश्च कर्माणि ।

યદ્ભવતિ મૂર્ત્તમન્યત્ તત્સર્વં પુદ્ગલં જાનીયાત્ ॥૮૨॥

અર્થ : ઇન્દ્રિયોએ કરી ઉપભોગ્ય, તેમજ કાયા, મન અને કર્મ આદિ જે જે અનંત એવા મૂર્ત્ત પદાર્થો છે તે સર્વ પુદ્ગલદ્રવ્ય બાણુવું.

વિવેચન : પુદ્ગલસ્કંધની મુખ્ય પાંચ વર્ગણા છે. (૧) આહારક વર્ગણાથી ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક શરીર અને, (૨) કાર્મણુવર્ગણાથી કાર્મણુ શરીર અને, (૩) તૈજસ વર્ગણાથી તૈજસશરીર અને, (૪) ભાષાવર્ગણાથી અવાજ અને, (૫) મનવર્ગણાથી મનની રચના અને છે. રાગદ્વેષરૂપ વિભાવ અવસ્થા છે તે પુદ્ગલને કારણે છે. પુદ્ગલનો સંબંધ છૂટવાથી સિદ્ધમાં તે નથી. આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ પુદ્ગલની રચનામાં

ગુપ્ત રહ્યો છે, તેને ભિન્ન કરવો. ગુરુના વિશ્વાસે મનન કરતાં વસ્તુ હાથ લાગે છે.

ધર્મસ્તિકાયમરસં અવળગંધં અસહમપ્પાસં ।

લોગોગાઠં પુટ્ટં પિહુલમસંવાદિયપદેસં ॥૮૩॥

ધર્માસ્તિકાયોડરસોડવર્ણગંધોડશબ્દોડસ્પર્શઃ ।

લોકાવગાઠઃ સ્પૃષ્ટઃ પૃથુલોડસંખ્યાતપ્રદેશઃ ॥૮૩॥

અર્થ : ધર્માસ્તિકાય અરસ, અવર્ણુ, અગંધ, અશબ્દ અને અસ્પર્શ છે; સકળલોકપ્રમાણુ છે, અખંડિત, વિસ્તીર્ણુ અને અસંખ્યાતપ્રદેશાત્મક દ્રવ્ય છે.

વિવેચન : ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અરૂપી છે અને સાથે જ છે. ધર્માસ્તિકાય ગતિમાં નિમિત્તરૂપ છે. એ કંઈ પરાણુ ચલાવે નહીં, પણ જે ચાલે તેને ચાલવામાં સહકાર કરે. એ વિના કોઈ ગમન કરી શકે નહીં. સિદ્ધ ભગવાન પણ ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી ગયા.

અગુરુગલઘુગેહિં સયા તેહિં અણતેહિં પરિણદં ણિચ્ચં ।

ગદિકિરિયાજુત્તાણં કારણભૂદં સયમકજ્જં ॥૮૪॥

અગુરુલઘુકૈઃ સદા તૈઃ અનંતૈઃ પરિણતઃ નિત્યઃ ।

ગતિક્રિયાયુક્તાનાં કારણભૂતઃ સ્વયમકાર્યઃ ॥૮૪॥

અર્થ : અનંત અગુરુલઘુગુણુપણુ તે નિરંતર પરિણુ-મિત છે. ગતિક્રિયાયુક્ત જીવાદિને કારણભૂત છે; પોતે અકાર્ય છે, અર્થાત્ કોઈથી ઉત્પન્ન થયેલું તે દ્રવ્ય નથી.

વિવેચન : દ્રવ્યને પોતાના ગુણુમાં સ્થિર રાખે તે અગુરુલઘુ ગુણુ છે.

उदयं जह मच्छाणं गमणाणुग्गहयरं हवदि लोए ।
तह जीवपुग्गलाणं धम्मं दव्वं वियाणेहि ॥८५॥

उदकं यथा मत्स्यानां गमनानुग्रहकरं भवति लोके ।
तथा जीवपुद्गलानां धर्मं द्रव्यं विजानीहि ॥८५॥

અર્થ : જેમ મત્સ્યની ગતિને જળ ઉપકાર કરે છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્યની ગતિને ઉપકાર કરે છે તે 'ધર્માસ્તિકાય' જાણવો.

विवेचन : गति करनारा द्रव्ये। जव अने पुद्गल छे.

जह हवदि धम्मदव्वं तह तं जाणेह दव्वमधमक्खं ।
ठिदिकिरियाजुत्ताणं कारणभूदं तु पुढवीव ॥८६॥

यथा भवति धर्मद्रव्यं तथा तज्जानीहि द्रव्यमधर्माख्यं ।
स्थितिक्रियायुक्तानां कारणभूतं तु पृथिवीव ॥८६॥

અર્થ : જેમ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તેમ અધર્માસ્તિકાય પણ છે એમ જાણવો. સ્થિતિક્રિયાયુક્ત જીવ, પુદ્ગલને તે પૃથ્વીની પેઠે કારણભૂત છે.

विवेचन : गतिमानने स्थिर करवाभां अधर्मास्तिकाय सहायक छे.

जादो अलोगलोगो जेसिं सबभावदो य गमणठिदी ।
दो वि य मया विभत्ता अविभत्ता लोयमेत्ता य ॥८७॥

जातमलोकलोकं ययोः सद्भावतश्च गमनस्थितिः ।
द्वावपि च मतौ विभक्तावविभक्तौ लोकमात्रौ च ॥८७॥

અર્થ : ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયને લીધે લોક અલોકનો વિભાગ થાય છે. એ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય

પોતપોતાના પ્રદેશથી કરીને જુદાં જુદાં છે. પોતે હલનચલન ક્રિયાથી રહિત છે; અને લોકપ્રમાણુ છે.

વિવેચન : લોકનું માપ એ જે અચળ દ્રવ્યથી થયું છે. તે વિના લોક પરિમિત ન બને.

ण य गच्छदि धर्मत्थी गमणं ण करेदि अण्णदवियस्स ।
ह्वदि गती स प्पसरो जीवाणं पुग्गलाणं च ॥८८॥

न च गच्छति धर्मास्तिको गमनं न करोत्यन्यद्रव्यस्य ।

भवति गतेः सः प्रसरो जीवानां पुद्गलानां च ॥८८॥

અર્થ : ધર્માસ્તિકાય જીવ, પુદ્ગલને ચલાવે છે એમ નથી; જીવ પુદ્ગલ ગતિ કરે છે તેને સહાયક છે.

વિવેચન : ધર્મ અધર્મ જડ હોવાથી અત્યંત ઉદાસીન છે. (પવન ધબલને હલાવે છે તેમાં પવન પ્રેરક છે.) સ્થિર પાણીમાં માછલાં હાલે ચાલે તેમાં પાણી ઉદાસીન કારણુ છે. માછલાં પોતાના ઉપાદાન કારણુથી ચાલે છે.

विज्झदि जेसिं गमणं ठाणं पुण तेसिमेव संभवदि ।
ते सगपरणामेहिं दु गमणं ठाणं च कुव्वंति ॥८९॥

विद्यते येषां गमनं स्थानं पुनस्तेषामेव संभवति ।

ते स्वकपरिणामैस्तु गमनं स्थानं च कुर्वन्ति ॥८९॥

વિવેચન : જેની ગમનક્રિયા છે તેને જ વળી સ્થાન પણ સંભવે છે; તેથી જીવ પુદ્ગલ પોતપોતાના પરિણામો વડે જ ગતિસ્થિતિને કરે છે. તેમાં ધર્મઅધર્મ એ જે દ્રવ્યો ઉદાસીન સહકારી કારણુ છે.

સર્વેસિં જીવાણં સેસાણં તદ્દ ય પુદ્ગલાણં ચ ।
જં દેદિ વિવરમખિલં તં લોએ હવદિ આયાસં ॥૯૦॥

સર્વેષાં જીવાનાં શેષાણાં તથૈવ પુદ્ગલાનાં ચ ।
યદ્દદાતિ વિવરમખિલં તત્લોકે ભવત્યાકાશં ॥૯૦॥

અર્થ : સર્વ જીવોને તથા બાકીના પુદ્ગલાદિને સંપૂર્ણ
અવકાશ આપે છે તેને 'લોકાકાશ' કહીએ છીએ.

વિવેચન : અનંત અનંત જીવો છે, તે આખા લોકમાં
ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલા છે. આકાશ સર્વ જીવોને અને બીજાં
દ્રવ્યોને અવકાશ આપે છે.

જીવા પુદ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા ય લોગદોણ્ણા ।
તત્તો અણ્ણમણ્ણં આયાસં અંતવદિરિત્તં ॥૯૧॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ ધર્માધર્મો ચ લોકતોડનન્યે ।
તત્તોડનન્યદન્યદાકાશમંતવ્યતિરિક્તં ॥૯૧॥

અર્થ : જીવ, પુદ્ગલસમૂહ, ધર્મ અને અધર્મ એ
દ્રવ્યો લોકથી અનન્ય છે; અર્થાત્ લોકમાં છે; લોકથી બહાર
નથી. આકાશ લોકથી પણ બહાર છે, અને તે અનંત છે;
જેને 'અલોક' કહીએ છીએ.

વિવેચન : લોકાકાશમાં બધાં દ્રવ્યો છે. ચારે તરફ
અલોકાકાશ અને વચમાં લોકાકાશ છે. જ્યાં બીજાં દ્રવ્યો
નથી તે અલોકાકાશ અનંત છે. આકાશનું કામ અવકાશ
આપવાનું છે. જેમાં છ દ્રવ્યો રહ્યાં છે તે લોક છે. છયે
દ્રવ્યો આપણામાં છે.

आगासं अवगासं गमणद्विदिकारणेहिं देदि जदि ।
उड्डुंगदिप्पधाणा सिद्धा चिट्ठन्ति किध तत्थ ॥९२॥

आकाशमवकाशं गमनस्थितिकारणाभ्यां ददाति यदि ।

ऊर्ध्वगतिप्रधानाः सिद्धाः तिष्ठन्ति कथं तत्र ॥९२॥

अर्थ : जे गमन अने स्थितिनुं कारण आकाश
होत तो धर्म अने अधर्मद्रव्यना अभावने लीधे सिद्ध
लगवाननुं अलोकभां पणु गमन होत.

विवेचन : अलोककाशभां गत नथी. त्यां धर्म
अधर्म द्रव्ये नथी.

जह्मा उवरिट्ठाणं सिद्धाणं जिणवरैहिं पणत्तं ।
तह्मा गमणट्ठाणं आयासे जाण णत्थित्ति ॥९३॥

यस्मादुपरिस्थानं सिद्धानां जिनवरैः प्रज्ञप्तं ।

तस्माद्गमनस्थानमाकाशे जानीहि नास्तीति ॥९३॥

अर्थ : जे भाटे सिद्ध लगवाननुं स्थान ऊर्ध्वलोकान्ते
सर्वज्ञ वीतरागहेवे कहुं छे; तेथी गमन अने स्थाननुं कारण
आकाश नथी अेम जाणो.

विवेचन : तेथी सिद्ध लगवान लोकना अग्रभागे
रह्या छे. गमननुं कारण आकाश होत तो सिद्ध लगवान
ऊर्ध्वगमन स्वभाववाणा होवाथी अलोकभां पणु गमन करत.

जदि हवदि गमणहेदू आगासं ठाणकारणं तेसिं ।
पसजदि अलोगहाणी लोगस्स य अंतपरिवुड्ढी ॥९४॥

यदि भवति गमनहेतुराकाशं स्थानकारणं तेषां ।

प्रसजत्यलोकहानिलोकस्य चांतपरिवृद्धिः ॥९४॥

અર્થ : જો ગમનનો હેતુ આકાશ હોત અથવા સ્થાનનો હેતુ આકાશ હોત, તો અલોકની હાનિ થાય અને લોકના અંતની વૃદ્ધિ પણ થાય.

વિવેચન : જો ગમન તથા સ્થિતિનું કારણ આકાશ હોત તો લોકાકાશ વધી જાય.

તહ્ના ધમ્માધમ્મા ગમણદ્ઢિઠદિકારણાણિ ણાગાસં ।
ઈદિ જિણવરેહિં મ્મણિદં લોગસહાવં સુખંતાણં ॥૧૫॥

તસ્માદ્ધર્માધર્મો ગમનસ્થિતિકારણે નાકાશં ।

ઈતિ જિનવરેઃ મ્મણિતં લોકસ્વભાવં શૃણ્વંતામ્ ॥૬૫॥

અર્થ : તેથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ગમન તથા સ્થિતિનું કારણ છે, પણ આકાશ નથી. આ પ્રમાણે લોકને સ્વભાવ શ્રોતા જીવો પ્રત્યે સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યો છે.

વિવેચન : તેથી ધર્મદ્રવ્ય ગમનનું કારણ છે અને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિનું કારણ છે. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાને કેવળ જ્ઞાનથી જાણીને ઉપદેશ્યું છે, તે આગમ અને અનુમાનથી વિચારતાં જણાય છે. “વસ્તુ વિચારત ધ્યાવતે, મન પાવે વિશ્રામ.”

ધમ્માધમ્માગાસા અપુધબ્હૂદા સમાણપરિમાણા ।

પુધગુવલદ્ધિવિસેસા કરંતિ ઇગત્તમણ્ણત્તં ॥૧૬॥

ધર્માધર્માકાશાન્યપૃથગ્ભતાનિ સમાનપરિમાણાનિ ।

પૃથગુપલદ્ધિવિશેષાણિ કુર્વન્ત્યેકત્વમન્યત્વં ॥૬૬॥

અર્થ : ધર્મ, અધર્મ અને (લોક) આકાશ અપૃથક્-ભૂત (એકક્ષેત્રાવગાહી) અને સરખાં પરિમાણવાળાં છે. નિશ્ચયથી

ત્રણે દ્રવ્યની પૃથક્ક ઉપલબ્ધિ છે; પોતપોતાની સત્તાથી રહ્યાં છે. એમ એકતા અનેકતા છે.

વિવેચન : ધર્મ અને અધર્મ લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહ્યાં છે. નિશ્ચયથી દરેક પોતપોતાની સત્તામાં રહ્યાં છે.

**આગાસકાલજીવા ધમ્માધમ્મા ય મુત્તિપરિહીણા ।
મૂત્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવો સ્વલુ ચેદ્દણો તેસુ ॥૧૭॥**

આકાશકાલજીવા ધર્માધર્મો ચ મૂત્તિપરિહીણાઃ ।

મૂત્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં જીવઃ સ્વલુ ચેતનસ્તેષુ ॥૧૭॥

અર્થ : આકાશ, કાળ, જીવ, ધર્મ અને અધર્મ એ દ્રવ્યો મૂર્તતારહિત છે, અને પુદ્ગલદ્રવ્ય મૂર્ત છે. તેમાં જીવ દ્રવ્ય ચેતન છે.

વિવેચન : રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ જેમાં હોય તે મૂર્ત છે. બાકી અમૂર્ત છે.

**જીવા પુદ્ગલકાયા સહ સક્રિયા હવંતિ ણ ય સેસા ।
પુદ્ગલકરણા જીવા સ્વંધા સ્વલુ કાલકરણા દુ ॥૧૮॥**

જીવાઃ પુદ્ગલકાયાઃ સહ સક્રિયા ભવન્તિ ન ચ શેષાઃ ।

પુદ્ગલકરણા જીવાઃ સ્વંધાઃ સ્વલુ કાલકરણાસ્તુ ॥૧૮॥

અર્થ : જીવ અને પુદ્ગલ એકબીજાને ક્રિયામાં સહાયક છે. બીજાં દ્રવ્યો (તે પ્રકારે) સહાયક નથી. જીવ પુદ્ગલદ્રવ્યનાં નિમિત્તથી ક્રિયાવાન હોય છે. કાળના કારણથી પુદ્ગલ અનેક સ્કંધપણે પરિણમે છે.

વિવેચન : જીવ સ્વભાવથી નિષ્ક્રિય છે પરંતુ પુદ્ગલના સંબંધથી ક્રિયાવાન થાય છે. તેરમાના અંત સુધી યોગનું

ચલાયમાનપણું છે, તેથી આત્માના પ્રદેશો કંપે છે. કર્મ-સહિત જીવ પુદ્ગલને પણ ચલાવે છે. કાળના નિમિત્તે જીવ અને પુદ્ગલ ક્રિયા કરે છે.

जे खलु इंद्रियगेज्ज्ञा विसया जीवेहिं होंति ते मुक्ता ।
सेसं हवदि अमुत्तं चित्तं उभयं समादियदि ॥९९॥

ये खलु इन्द्रियग्राह्या विषया जीवैर्भवन्ति ते मुक्ताः ।
शेषं भवत्यमूर्त्तं चित्तमुभयं समाददाति ॥९९॥

અર્થ : જીવને જે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય વિષય છે તે પુદ્ગલ-દ્રવ્ય ભૂર્ત છે; બાકીનાં અભૂર્ત છે. મન પોતાના વિચારના નિશ્ચિતપણાથી બન્નેને બાણે છે.

વિવેચન : સૂક્ષ્મ પુદ્ગલમાં પણ શક્તિ છે કે તે સ્થૂલતાને ધારણ કરે તો ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય થઈ શકે. પુદ્ગલ સિવાય બાકીનાં દ્રવ્ય અભૂર્ત છે. ચેતના ગુણ જીવમાં જ છે. બાકીનાં જડ, અચેતન છે,

कालो परिणामभवो परिणामो द्रव्यकालसंभूदो ।
दोण्हं एस सहावो कालो खणभंगुरो णियदो ॥१००॥

કાલ: પરિણામભવ: પરિણામો દ્રવ્યકાલસંભૂત: ।

द्वयोरेष स्वभाव: काल: क्षणभंगुरो नियत: ॥१००॥

અર્થ : કાળ પરિણામથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામ કાળથી ઉત્પન્ન થાય છે. બન્નેનો એમ સ્વભાવ છે. 'નિશ્ચયકાળ'થી 'ક્ષણભંગુરકાળ' હોય છે.

વિવેચન : નિશ્ચયથી કાલદ્રવ્ય છે, તેના સમય સમય પર્યાય થાય છે. જે જીવ અને પુદ્ગલના પરિણમનથી

જણાય છે, તે અવહારકાલ છે.

કાલો ત્તિ ય વવદેસો સ્વભાવપરૂવગો હવદિ ણિચ્ચો ।
ઉપ્પણ્ણપ્પઢ્ઢંસી અવરો દીહંતરટ્ઠાઈ ॥૧૦૧॥

કાલં ઇતિ ચ વ્યપદેશઃ સદ્ભાવપરૂપકો ભવતિ નિત્યઃ ।
ઉત્પન્નપ્રધ્વંસ્યપરો દીર્ઘાંતરસ્થાયી ॥૧૦૧॥

અર્થ : કાળ એવો શબ્દ સદ્ભાવનો ઓધક છે, તેમાં એક નિત્ય છે, ખીજો ઉત્પન્નવ્યયવાળો છે, અને દીર્ઘાંતર સ્થાયી છે.

વિવેચન : મૂળ પર્યાય એક સમય. સમયોનો સમૂહ તે સ્થૂલકાળ આવલી વગેરે છે. કાલ દ્રવ્ય નિત્ય છે. પર્યાય એક એક સમયવર્તી છે અને સ્થૂલ પર્યાય લાંબા છે.

એદે કાલાગાસા ધમ્માધમ્મા ય પુગ્ગલા જીવા ।
લભંતિ દ્વવસણં કાલસસ દુ ણત્થિ કાયત્તં ॥૧૦૨॥

એતે કાલાકાશે ધર્માધર્મો ચ પુદ્ગલા જીવાઃ ।
લભંતે દ્રવ્યસંજ્ઞાં કાલસ્ય તુ નાસ્તિ કાયત્વં ॥૧૦૨॥

અર્થ : એ કાળ, આકાશ, ધર્મ, અધર્મ અને પુદ્ગલ તથા જીવ એ બધાને દ્રવ્ય એવી સંજ્ઞા છે. કાળને અસ્તિકાય એવી સંજ્ઞા નથી.

વિવેચન : પાંચ દ્રવ્યો અસ્તિકાય કહેવાય છે અને કાળ દ્રવ્ય અસ્તિ છે પણ કાય નથી, કારણ કે એના આણુઓ જુદા જુદા છે, તેથી અસ્તિકાય કહેવાતું નથી.

એવં પચ્ચયણસારં પંચત્થિયસંગહં વિયાણિત્તા ।
જો મુયદિ રાગદોસે સો ગાહદિ દુક્ખપરિમોક્કવં ॥૧૦૩॥

एवं प्रवचनसारं पञ्चास्तिकायसंग्रहं विज्ञाय ।

यो मुञ्चति रागद्वेषो सः गाहते दुःखपरिमोक्षं ॥१०३॥

અર્થ : એમ નિર્ગૂંથનાં પ્રવચનનું રહસ્ય એવો, આ પંચાસ્તિકાયના સ્વરૂપવિવેચનનો સંક્ષેપ તે જે યથાર્થપણે બાણીને, રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત થાય તે સર્વ દુઃખથી પરિમુક્ત થાય.

વિવેચન : અધું રાગદ્વેષ ઓછા કરવા બાણુવું છે. છ દ્રવ્યોનો વિચાર કરે તો કાલ આદિમાં મારાપણું ન થાય. ભગવાનનાં વચનો રાગદ્વેષ ઓછા કરવા સાંભળવાનાં છે.

मुणिऊण एतदट्टं तदणुगमणुज्झदो णिहदमोहो ।

पसमियरागदोसो हवदि हदपरावरो जीवो ॥१०४॥

जात्वैतदर्थं तदनुगमनोद्यतो तिहतमोहः ।

प्रशमितरागद्वेषो भवति हतपरापरो जीवः ॥१०४॥

અર્થ : આ પરમાર્થને બાણીને જે મોહના હણનાર થયા છે અને જેણે રાગદ્વેષને શાંત કર્યા છે તે જીવ સંસારની દીર્ઘ પરંપરાનો નાશ કરી શુદ્ધાત્મપદમાં લીન થાય.

વિવેચન : જે એ લક્ષ રાખે છે તે મોક્ષે જાય છે. અનંતકાળથી પરિભ્રમણ કર્યું છે પણ હવે રાગદ્વેષ ન કરે તો મોક્ષે જાય.

અહીં ૫૩૬૨વ્ય—પંચાસ્તિકાયના વર્ણનરૂપ પહેલો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. હવે બીજો અધ્યાય નવપદાર્થના વર્ણનરૂપ કહે છે.

ઇતિ પંચાસ્તિકાય પ્રથમ અધ્યાય.

ॐ जिनाय नमः नमः श्री सहशुभे

अथ नवपदार्थाधिकारः ॥२॥

द्रव्यस्वरूपप्रतिपादनेन शुद्धं बुधानामिह तत्त्वमुक्तम् ।
पदार्थभङ्गेन कृतावतारं प्रकीर्त्यते संप्रति वर्त्म तस्य ॥

अभिवंदिऊण सिरसा अपुण्णभवकारणं महावीरं ।
तेसिं पयत्थभंगं मग्गं मोक्खस्स वोच्छामि ॥१०५॥

अभिवंद्य शिरसा अपुनर्भवकारणं महावीरं ।
तेषां पदार्थभङ्गं मार्गं मोक्षस्य वक्ष्यामि ॥१०५॥

अर्थ : मोक्षना कारण श्री लगवान महावीरने लक्षित-
पूर्वक मस्तक नमावी ते लगवाननो कडेलो पदार्थप्रलेदइप
मोक्षनो मार्ग कहुं छुं.

विवेचन : लगवान महावीरने मस्तक नमावी नव-
तत्वइपे जवना प्रलेद कडे छे.

सम्मत्तणाणजुत्तं चारित्तं रागदोसपरिहीणं ।
मोक्खस्स हवदि मग्गो भव्वाणं लद्धबुद्धीणं ॥१०६॥

सम्यक्त्व ज्ञानयुक्तं चारित्रं रागद्वेषपरिहीनं ।
मोक्षस्य भवति मार्गो भव्यानां लब्धबुद्धीनां ॥१०६॥

अर्थ : सम्यक्त्व, आत्मज्ञान अने रागद्वेषथी रहित
अपेहुं चारित्र, सम्यक्भुद्धि जेने प्राप्त थयेल छे, अवे लव्य-
जवने मोक्षमार्ग होय.

વિવેચન : ભગવાન પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા હોય અને ભગવાનનું કહેલું તત્ત્વ જે જાણતો હોય અને વિષયો પ્રત્યે જેને ઉદ્દાસીનતા હોય તેને મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ હોય છે. મનવચનકાયાની ક્રિયા તે વાસ્તવ ચારિત્ર નથી. રાગદ્વેષ રહિત સમતારૂપ આત્માના સ્વરૂપમાં ઝળકવું તે ચારિત્ર છે. ક્ષય રહિત તો ખારમેથી છે, પરંતુ તે પહેલાં પણ ક્ષયનો ઉદય થાય તેને આત્મા તરફ લક્ષ રાખીને શમાવે છે તે ચારિત્ર છે.

સમ્મત્તં સદ્દહણં ભાવાણં તેસિમધિગમો ગાણં ।

ચારિત્તં સમભાવો વિસયેસુ વિરૂઢમગ્ગાણં ॥૧૦૭॥

સમ્યક્ત્વં શ્રદ્ધાનં ભાવાનાં તેષામધિગમો જ્ઞાનમ્ ।

ચારિત્રં સમભાવો વિષયેષ્વવિરૂઢમાર્ગાણામ્ ॥૧૦૭॥

અર્થ : તત્ત્વાર્થની પ્રતીતિ તે ‘સમ્યક્ત્વ’, તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન તે ‘જ્ઞાન’, અને વિષયના વિમૂઢ માર્ગ પ્રત્યે શાંતભાવ તે ‘ચારિત્ર’.

વિવેચન : આત્મપ્રતીતિ તે સમ્યક્દર્શન, આત્મજ્ઞાન તે સમ્યક્જ્ઞાન અને આત્મસ્થિરતા તે સમ્યક્ચારિત્ર.

જીવાજીવો ભાવો પુણ્યં પાવં ચ આસવં તેસિં ।

સંવરણિજ્જરબંધો મોક્ષ્વો ય હવંતિ તે અદ્દા ॥૧૦૮॥

જીવાજીવો ભાવો પુણ્યં પાપં ચાસ્રવસ્તયોઃ ।

સંવરણિર્જરબંધા મોક્ષશ્ચ ભવન્તિ તે અર્થાઃ ॥૧૦૮॥

અર્થ : ‘જીવ’, ‘અજીવ’, ‘પુણ્ય’, ‘પાપ’, ‘આસ્રવ’, ‘સંવર’, ‘નિર્જરા’, ‘બંધ’, અને ‘મોક્ષ’ એ ભાવો તે ‘તત્ત્વ’ છે.

વિવેચન : મોક્ષમાર્ગમાં આ નવ તત્વ જાણવા પ્રયોજનભૂત છે.

જીવા સંસારસ્થા ણિવ્વાદા ચેદણપ્પગા દુવિદ્ધા ।
 ઉવઓગલક્ષણા વિ ય દેહાદેહપ્પવીચારા ॥૧૦૯॥

જીવા: સંસારસ્થા નિર્વૃત્તા: ચેતનાત્મકા દ્વિવિદ્ધા: ।

ઉપયોગલક્ષણા અપિ ચ દેહાદેહપ્રવીચારા: ॥૧૦૯॥

અર્થ : ‘સંસારસ્થ’ અને ‘સંસારરહિત’ એમ બે પ્રકારના જીવો છે. બન્ને ચૈતન્યોપયોગ લક્ષણુ છે. સંસારી દેહુસહિત અને અસંસારી દેહુરહિત જીવો છે.

વિવેચન : પહેલા તત્ત્વમાં જીવ છે, તે બે પ્રકારના- સંસારી અને સિદ્ધ. બન્ને ચૈતન્ય લક્ષણુ છે. સંસારી જીવ શરીર સહિત અને સિદ્ધ જીવ શરીર રહિત છે.

પૃથ્વી ય ઉદગમગણી વાઉવણ્ણપ્પદિજીવસંસિદ્ધા કાયા ।
 દેતિ સ્વલુ મોહબહુલં ફાસં બહુગા વિ તે તેસિં ॥૧૧૦॥

પૃથિવી ચોદકમગ્નિર્વાયુર્વનસ્પતિ જીવસંશ્રિતા: કાયા: ।

દદતિ સ્વલુ મોહબહુલં સ્પર્શં બહુકા અપિ તે તેણાં ॥૧૧૦॥

અર્થ : પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એ જીવસંશ્રિત છે. તે જીવોને મોહનું પ્રબળપાણું છે અને સ્પર્શદંદ્રિયના વિષયનું તેને જ્ઞાન છે.

વિવેચન : પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ બેની કાયા છે તે પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય કહેવાય છે. એ જીવોને એક જ સ્પર્શ-ન્દ્રિય હોય છે. તે દ્વારા તે સુખદુઃખ વેદે છે. જીવસંશ્રિત એટલે જીવસહિત છે.

તિ સ્થાવરતણુજોગા અણિલાણલકાઈયા ય તેસુ તસા ।
મળપરિણામવિરહિદા જીવા ઈંદિયા ણેયા ॥૧૧૧॥

ત્રયઃ સ્થાવરતણુજોગાદનિલાનલકાયિકશ્ચ તેષુ ત્રસાઃ ।
મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥૧૧૧॥

અર્થ : તેમાં ત્રણ સ્થાવર છે. અલ્પ યોગવાળા અગ્નિ અને વાયુકાય તે ત્રસ છે. તે મનના પરિણામથી રહિત 'એકેન્દ્રિય જીવો' બાણુવા.

વિવેચન : અગ્નિકાય અને વાયુકાય કૃત્રે છે તેથી ગતિત્રસ કહેવાય છે. કેઈ જીવ અગ્નિકાય અને વાયુકાયમાંથી નીકળીને સીધો મનુષ્ય ન થાય.

એદે જીવણિકાયા પંચવિદ્યા પુઠવિકાઈયાદીયા ।
મળપરિણામવિરહિદા જીવા ઈંદિયા મળિયા ॥૧૧૨॥

એતે જીવણિકાયાઃ પંચવિદ્યાઃ પૃથિવીકાયિકાઘ્નાઃ ।
મનઃપરિણામવિરહિતા જીવા એકેન્દ્રિયા મળિતાઃ ॥૧૧૨॥

અર્થ : એ પાંચે પ્રકારનો જીવસમૂહ મનપરિણામથી રહિત અને એકેન્દ્રિય છે, એમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

વિવેચન : વાસ્તવિક રીતે તો એ પાંચે સ્થાવર એકેન્દ્રિય જીવો જ છે.

અંડેસુ પવહૃંતા ગર્ભત્યા માણુસા ય મુચ્છગયા ।
જારિસયા તારિસયા જીવા ઈંદિયા ણેયા ॥૧૧૩॥

અંડેષુ પ્રવહ્નમાના ગર્ભસ્થા માનુષાશ્ચ મૂર્છાં ગતાઃ ।
યાદૃશાસ્તાદૃશા જીવા એકેન્દ્રિયા જ્ઞેયાઃ ॥૧૧૩॥

અર્થ : ઈંડામાં જેમ પક્ષીનો ગર્ભ વધે છે, જેમ મનુષ્યગર્ભમાં મૂર્છાગત અવસ્થા છતાં જીવત્વ છે, તેમ 'એકેન્દ્રિય જીવો' પણ જાણવા.

વિવેચન : ઘણા લોકો સ્થાવરકાયમાં જીવ છે તે જાણતા નથી. પરંતુ ઈંડામાં અને ગર્ભમાં જીવ મૂર્છિત અવસ્થામાં વધે છે તેમ ત્યાં પણ જીવ છે.

સંવુક્કમાદુવાહા સંસ્વા સિપ્પી અપાદગા ય કિમી ।
જાણંતિ રસં ફાસં જે તે બેઈંદિયા જીવા ॥૧૧૪॥

શંબૂકમાતૃવાહા: શઙ્ખા: શુક્તયોઽપાદકા: ચ કૃમય: ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં યે તે દ્વીન્દ્રિયા: જીવા: ॥૧૧૪॥

અર્થ : શંખુક, શંખ, છીપ, કૃમિ એ આદિ જે જીવો રસ અને સ્પર્શને જાણે છે; તે 'બે ઈન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

વિવેચન : શંખ, કોડાં, છીપ, કૃમિ વગેરે જીવો રસ અને સ્પર્શને જાણે તે બેઈન્દ્રિય છે.

જૂગાગુંભીમત્કુણપિપીલિયા વિચ્છિયાદિયા કીટા ।

જાણંતિ રસં ફાસં ગંધં તેઈંદિયા જીવા ॥૧૧૫॥

યૂકાકુંભીમત્કુણપિપીલિકા વૃશ્ચિકાદય: કીટા: ।

જાનન્તિ રસં સ્પર્શં ગંધં ત્રીન્દ્રિયા: જીવા: ॥૧૧૫॥

અર્થ : જૂ, માંકડ, કીડી, વીંછી, આદિ અનેક પ્રકારના ળીજા પણ કીડાઓ રસ, સ્પર્શ અને ગંધને જાણે છે; તે 'ત્રણ ઈન્દ્રિય જીવો' જાણવા.

વિવેચન : કીડી વગેરે રસ, સ્પર્શ, ગંધને જાણે તે તેઈન્દ્રિય કહેવાય છે.

ઉદ્દંસમસયમન્નિલયમધુકરમમરા પતંગમાદીયા ।

રૂપં રસં ચ ગંધં ફાસં પુણ તે વિ જાણંતિ ॥૧૧૬॥

ઉદ્દંશમશકમક્ષિકામધુકરીભ્રમરાઃ પતન્જ્ઞાઘ્નાઃ ।

રૂપં રસં ચ ગંધં સ્પર્શં પુનસ્તેડ્ડપિં જાનન્તિ ॥૧૧૬॥

અર્થ : ડાંસ, મન્નિલય, માખી, ભમરી, ભમરા, પતંગ
આદિ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શને બાણે છે તે 'ચાર
ઇન્દ્રિય જીવો' બાણવા.

વિવેચન : ડાંસ, માખી વગેરે રૂપરસગંધસ્પર્શને
બાણે તે ચોઇન્દ્રિય છે.

સુરણરણારયતિરિયા વણ્ણરસપ્પાસગંધસદ્દહૂ ।

જલચરથલચરચ્ચરા બલિયા પંચેદિયા જીવા ॥૧૧૭॥

સુરનરનારકતિર્યંચ્ચો વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દજ્ઞાઃ ।

જલચરસ્થલચરચ્ચરા બલિનઃ પચ્ચેન્દ્રિયાઃ જીવાઃ ॥૧૧૭॥

અર્થ : દેવ, મનુષ્ય, નારક, તિર્યંચ, બળચર, સ્થલ-
ચર અને ખેચર તે વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દને
બાણે છે; તે બળવાન 'પાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો' છે.

વિવેચન : પચ્ચેન્દ્રિય જીવ ચારે ગતિમાં છે.

દેવા ચડણિકાયા મણુયા પુણ કમ્મભોગભૂમીયા ।

તિરિયા બહુપ્પયારા ણેરહયા પુઢવિભેયગદા ॥૧૧૮॥

દેવચ્ચનુર્નિકાયાઃ મનુજાઃ પુનઃ કર્મભોગભૂમિજાઃ ।

તિર્યંચ્ચઃ બહુપ્રકારાઃ નારકાઃ પૃથિવીભેદગતાઃ ॥૧૧૮॥

અર્થ : દેવતાના ચાર નિકાય છે. મનુષ્ય કર્મ અને
અકર્મ ભૂમિનાં એમ બે પ્રકારનાં છે. તિર્યંચના ઘણા પ્રકાર

છે; તથા નારકી તેની પૃથ્વીઓની જેટલી જાતિ છે તેટલી જાતિના છે.

વિવેચન : દેવમાં ભવનવાસી, વ્યંતર, જ્યોતિષ ને વૈમાનિક એ ચાર મુખ્ય પ્રકાર છે. મનુષ્યના બે અને નારકીના સાત મુખ્ય પ્રકાર છે. એકેન્દ્રિયથી ચોષ્ટદ્રિય સુધી બધા તિર્યંચ છે અને પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ પણ ઘણા પ્રકારના છે.

ક્ષીણે પુવ્વણિબદ્ધે ગદિણામે આઠ્ઠસે ચ તે વિ ચ્ચલુ ।

પાપુણ્ણંતિ ય અણ્ણં ગદિમાઠ્ઠસ્સં સલેસ્સવસા ॥૧૧૯॥

ક્ષીણે પૂર્વનિબદ્ધે ગતિનામ્નિ આયુષિ ચ તેઽપિ ચ્ચલુ ।

પ્રાપ્નુવન્તિ ચાન્યાં ગતિમાયુષ્કં સ્વલેશ્યાવશાત્ ॥૧૧૯॥

અર્થ : પૂર્વે બાંધેલું આયુષ ક્ષીણ થવાથી જીવ ગતિનામકર્મને લીધે આયુષ અને લેશ્યાના વશથી બીજા દેહમાં જાય છે.

વિવેચન : બાંધેલાં આયુષ પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે.

એદે જીવણિકાયા દેહપ્પવિચારમસ્સિદ્ધા મણિદા ।

દેહવિહુણા સિદ્ધા મહ્વા સંસારિણો અમહ્વા ય ॥૧૨૦॥

એતે જીવણિકાયા દેહપ્રવીચારમાશ્રિતાઃ મણિતાઃ ।

દેહવિહીનાઃ સિદ્ધાઃ મહ્વા સંસારિણોઽમહ્વાશ્ચ ॥૧૨૦॥

અર્થ : દેહાશ્રિત જીવોના સ્વરૂપનો એ વિચાર નિરૂપણ કર્યો; તેના 'ભવ્ય' અને 'અભવ્ય' એવા બે લેહ છે. દેહરહિત એવા 'સિદ્ધભગવંતો' છે.

વિવેચન : બધા સંસારી જીવ એમ ચાર ગતિમાં કર્યા કરે છે. તે દેહધારી છે અને સિદ્ધ ભગવાન દેહરહિત છે.

સંસારી જીવોમાં પાછા બે ભેદ છે તેથી કોઈ ભવ્યપણે અને કોઈ અભવ્યપણે પરિણમી રહ્યા છે. એ બધું બાણવાનું કારણ જીવતત્ત્વની શ્રદ્ધા કરવા માટે છે.

ण हि इंदियाणि जीवा काया पुण छप्पयार पण्णत्ता ।
जं हवदि तेसु णाणं जीवो त्ति य तं परूपवंति ॥१२१॥

ન હીન્દ્રિયાણિ જીવાઃ કાયાઃ પુનઃ ષટ્પ્રકારાઃ પ્રજ્ઞપ્તાઃ ।

यद्भवति तेषु ज्ञानं जीव इति च तत्परूपयन्ति ॥१२१॥

અર્થ : ઇન્દ્રિયો જીવ નથી, તથા કાયા પણ જીવ નથી પણ જીવનાં ગુણ કરેલાં સાધનમાત્ર છે. વસ્તુતાએ તો જેને જ્ઞાન છે તેને જ જીવ કહીએ છીએ.

વિવેચન : ઇન્દ્રિયો જીવ નથી પણ બાણનારો એવો જે આત્મા તે જીવ છે.

जाणदि पस्सदि सव्वं इच्छदि सुखं विभेदि दुक्खादो ।
कुव्वदि हिदमहिदं वा भुञ्जदि जीवो फलं तेसि ॥१२२॥

જાનાતિ પશ્યતિ સર્વમિચ્છતિ સૌખ્યં વિભેતિ દુઃખાત્ ।

કરોતિ હિતમહિતં વા ભુન્જતે જીવઃ ફલં તયોઃ ॥૧૨૨॥

અર્થ : જે સર્વ બાણ છે, દેખે છે, દુઃખ ભેદીને સુખ ઇચ્છે છે, શુભ અને અશુભને કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે તે 'જીવ' છે.

વિવેચન : જેને બાણપણું છે, જે દેખે છે, તે જીવ છે. છ દ્રવ્યમાં જે બાણનારો છે તે જીવ છે.

एवमभिगम्म जीवं अण्णेहिं वि पज्जएहिं बहुगैहिं ।
अभिगच्छदु अज्जीवं णाणंतरदेहिं लिंगेहिं ॥१२३॥

एवमभिगम्य जीवमन्यैरपि पर्यायैर्बहुकैः ।

अभिगच्छत्वजीवं ज्ञानान्तरितैर्लिङ्गैः ॥१२३॥

વિવેચન : એમ બીજા પણ બહુ પર્યાયો વડે જીવને બાણીને હવે જ્ઞાનવિહીન ચિહ્નવડે અજીવને પણ બાણો.

आगासकालपुद्गलधर्माधर्मेसु णत्थि जीवगुणा ।

तेसि अचेदणत्तं भणितं जीवस्स चेदणदा ॥१२४॥

आकाशकालपुद्गलधर्माधर्मेषु न सन्ति जीवगुणाः ।

तेषामचेतनत्वं भणितं जीवस्य चेतनता ॥१२४॥

અર્થ : આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ, ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યને વિષે જીવત્વગુણ નથી; તેને અચૈતન્ય કહીએ છીએ. અને જીવને સચૈતન્ય કહીએ છીએ.

વિવેચન : જીવ સિવાય બીજાં બધાં દ્રવ્યો અજીવ છે. એ દ્રવ્યોમાં બાણપણું નથી. 'મને હુઃખ થાય છે' એવું જડને ન થાય.

सुहृदुक्खजाणणा वा हिदपरियम्मं च अहिदभीरुत्तं ।

जस्स ण विज्झदि णिच्चं तं समणा वित्ति अज्जीवं ॥१२५॥

सुखदुःखज्ञानं वा हितपरिकर्म चाहितभीरुत्वं ।

यस्य न विद्यते नित्यं तं श्रमणां विदंत्यजीवं ॥१२५॥

અર્થ : સુખદુઃખનું વેદન, હિતમાં પ્રવૃત્તિ, અહિતમાં ભીતિ તે ત્રણે કાળમાં જેને નથી તેને સર્વજ્ઞ મહામુનિઓ 'અજીવ' કહે છે.

વિવેચન : જૈન છયે દ્રવ્યને સત્ માને છે. વેદાંત કહે છે કે એક આત્મા સત્ય બાકી જગત મિથ્યા છે.

આત્મા અનંત છે. તે સર્વને વેદાંત એક જ પ્રહ્લ માને છે.
એમ જૈન અને વેદાંતમાં મહાન ભેદ છે.

સંઠાણા સંઘાદા વર્ણરસસ્પ્કાસગંધસદ્દા ય ।

પોગ્ગલદ્વ્યાપ્પભવા હોંતિ ગુણા પજ્જયા ય બહૂ ॥૧૨૬॥

સંસ્થાનાનિ સંઘાતાઃ વર્ણરસસ્પર્શગંધશબ્દાશ્ચ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રભવા ભવન્તિ ગુણાઃ પર્યાયાશ્ચ બહવઃ ॥૧૨૬॥

અર્થ : સંસ્થાન, સંઘાત, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ, ગંધ અને શબ્દ એમ પુદ્ગલદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થતા ગુણપર્યાયો ઘણા છે.

વિવેચન : બોલવું, ચાલવું, ખાવું, પીવું, વગેરે સર્વ પુદ્ગલ છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં માયાના રંગ—પુદ્ગલભલ તમાસા છે.

અરસમરૂવમગંધમવ્વત્તં ચેદ્દણાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિદ્દિટ્ઠસંઠાણં ॥૧૨૭॥

અરસમરૂપમગંધમવ્યવતં ચેતનાગુણમશબ્દં ।

જાનીહ્યાલિજ્જગ્ગ્રહણં જીવમણિર્દિષ્ટસંસ્થાને ॥૧૨૭॥

અર્થ : અરસ, અરૂપ, અગંધ, અશબ્દ, અનિર્દિષ્ટ સંસ્થાન, અને વચનઅગોચર એવો જેનો ચૈતન્યગુણ છે તે 'જીવ' છે.

વિવેચન : નિશ્ચયથી આત્માના ગુણ વિચારવા, જડના ગુણો વિચારવા ને ભેદ સમજવો. ભેદજ્ઞાન કરવું. જીવનું સ્વરૂપ વચનથી કહી શકાય એવું નથી. “અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન બો.”

જો સ્વલુ સંસારત્થો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।

પરિણામાદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદિસુ ગદી ॥૧૨૮॥

યઃ ક્ષલુ સંસારસ્થો જીવસ્તતસ્તુ ભવતિ પરિણામઃ ।

પરિણામાત્કર્મ કર્મણો ભવન્તિ ગતિષુ ગતિઃ ॥૧૨૮॥

અર્થ : જે નિશ્ચય કરી સંસારસ્થિત જીવ છે તેના અશુદ્ધ પરિણામ હોય છે. તે પરિણામથી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી સારી અને માઠી ગતિ થાય છે.

વિવેચન : સિદ્ધ થાય ત્યારે જીવ શુદ્ધ થાય છે. અશુદ્ધ-ભાવથી કર્મ બંધાય છે, કર્મ જીવને સારી માઠી ગતિ કરાવે છે.

ગદિમધિગદસ્સ દેહો દેહાદો ઇન્દિયાણિ જાયંતે ।

તેહિં દુ વિસયગ્ગહણં તત્તો રાગો વા દોસો વા ॥૧૨૯॥

ગતિમધિગતસ્ય દેહો દેહાદિન્દ્રિયાણિ જાયંતે ।

તૈસ્તુ વિષયગ્રહણં તત્તો રાગો વા દ્વેષો વા ॥૧૨૯॥

અર્થ : ગતિની પ્રાપ્તિથી દેહ થાય છે, દેહથી ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોથી વિષય ગ્રહણ થાય છે, અને તેથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિવેચન : ગતિની પ્રાપ્તિથી શરીર મળે છે. પછી પાંચ ઇન્દ્રિય અનુક્રમે મળે છે. ઇન્દ્રિયો પુદ્ગલના ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. તે નિમિત્તે રાગદ્વેષ કરી જીવ કર્મ બાંધે છે.

જાયદિ જીવસ્સેવં ભાવો સંસારચક્રવાલમ્મિ ।

ઈદિ જિણવરેહિં મણિદો અણાદિણિધણો સણિધણો વા ॥૧૩૦॥

જાયતે જીવસ્યેવં ભાવઃ સંસારચક્રવાલે ।

ઈતિ જિણવરેભંણિત્તોઽનાદિનિધનઃ સનિધનો વા ॥૧૩૦॥

અર્થ : સંસારચક્રવાલમાં તે ભાવે કરીને પરિભ્રમણ કરતા જીવોમાં કોઈ જીવોનો સંસાર અનાદિસાંત છે, અને કોઈનો અનાદિઅનંત છે, એમ ભગવાન સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

વિવેચન : એમ સંસારચક્રમાં વારંવાર જન્મમરણ ક્રમે કર્યા કરે છે. બધાય સંસારી જીવ અનાદિથી સંસારમાં છે. ભવિ જીવનો સંસાર અનાદિસાંત અને અભવિનો અનાદિ-અનંત સંસાર છે.

**મોહો રાગો દોષો ચિત્તપસાદો ય જસ્સ ભાવમ્મિ ।
વિજ્ઞદિ તસ્સ સુહો વા અસુહો વા હોદિ પરિણામો ॥૧૩૧॥**

મોહો રાગો દ્વેષચિત્તપ્રસાદશ્ચ યસ્ય ભાવે ।

વિદ્યતે તસ્ય શુભો વા અશુભો વા ભવતિ પરિણામઃ ॥૧૩૧॥

અર્થ : અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ અને ચિત્તપ્રસન્નતા જે જે ભાવમાં વર્તે છે, તેથી શુભ કે અશુભ પરિણામ થાય છે.

વિવેચન : શુભાશુભ ભાવનું કારણ અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ અને ચિત્તપ્રસન્નતા છે.

**સુહપરિણામો પુણ્ણં અસુહો પાવંતિ હવદિ જીવસ્સ ।
દોહં પોગ્ગલમેત્તો ભાવો કમ્મત્તણં પત્તો ॥૧૩૨॥**

શુભપરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ ભવતિ જીવસ્ય ।

દ્વયોઃ પુદ્ગલમાત્રો ભાવઃ કર્મત્વં પ્રાપ્તઃ ॥૧૩૨॥

અર્થ : જીવને શુભ પરિણામથી પુણ્ય થાય છે, અને અશુભ પરિણામથી પાપ થાય છે. તેનાથી શુભાશુભ પુદ્ગલના ગ્રહણરૂપ કર્મપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન : શુભભાવ શુભ પરમાણુ ગ્રહણ કરાવે છે અને અશુભભાવ અશુભ પરમાણુ ગ્રહણ કરાવે છે.

**જહ્મા કમ્મસ્સ ફલં વિસયં ફાસેહિં ઝુંજદે ણિયંદં ।
જીવેણ સુહં દુક્કલ્લં તહ્મા કમ્માણિ મુત્તાણિ ॥૧૩૩॥**

યસ્માત્કર્મણઃ ફલં વિષયઃ સ્પર્શૈર્ભુજ્યતે નિયતં ।

જીવેન સુખં દુઃખં તસ્માત્કર્માણિ મૂર્ત્તાનિ ॥૧૩૩॥

વિવેચન : કર્મનું ફળ મૂર્ત છે કેમકે તે મૂર્ત વિષયોને મૂર્ત સ્પર્શાદિ દ્વારા ભોગવતાં મૂર્ત એવા અશુદ્ધ-ભાવરૂપે નિયમથી અનુભવાય છે, તેથી કર્મ મૂર્ત છે એમ અનુમાન કરાય છે.

મુત્તો ફાસદિ મુત્તં મુત્તો મુત્તેણ બંધમણુહવદિ ।

જીવો મુત્તિવિરહિદો ગાહદિ તે તેહિ ઉગ્ગહદિ ॥૧૩૪॥

મૂર્તઃ સ્પૃશ્ણતિ મૂર્ત્તં મૂર્ત્તો મૂર્ત્તેન બંધમનુભવતિ ।

જીવો મૂર્તિવિરહિતો ગાહતિ તાનિ તૈરવગાહ્યતે ॥૧૩૪॥

વિવેચન : મૂર્તકર્મ મૂર્ત વર્ગણાને સ્પર્શ છે અને મૂર્ત મૂર્ત વડે બંધાય છે. અમૂર્ત એવો જીવ મૂર્તકર્મ સાથે અને મૂર્તકર્મ જીવ સાથે પરસ્પર એકદેશત્રાવગાહના પામે છે.

રાગો જસ્સ પસત્થો અણુકંપાસંસિદો ય પરિણામો ।

ચિત્તાહ્નિ ગત્થિ કલુસ્સં પુણ્ણં જીવસ્સ આસવદિ ॥૧૩૫॥

રાગો યસ્ય પ્રશસ્તોઽનુકમ્પાસંશ્રિતશ્ચ પરિણામઃ ।

ચિત્તે નાસ્તિ કાલુષ્યં પુણ્યં જીવસ્યાસ્રવતિ ॥૧૩૫॥

વિવેચન : જેને પ્રશસ્ત રાગ અને અનુકંપાયુક્ત પરિણામ વર્તે છે તથા ચિત્તમાં કાલુષતા નથી, તે જીવને પુણ્ય આસ્રવે છે.

અરહંતસિદ્ધસાહુસુ ભત્તિ ધમ્મમ્મિ જા ય સ્વલુ ચેદ્દા ।

અણુગમણં પિ ગુરૂણં પસત્થરાગો ત્તિ વુચ્ચંતિ ॥૧૩૬॥

અર્હંતિસદ્ધસાધુષુ ભક્તિર્ધર્મે યા ચ ચ્ચલુ ચેષ્ટા ।

અનુગમનમપિ ગુરુણાં પ્રશસ્તરાગ ઇતિ બ્રુવન્તિ ॥૧૩૬॥

વિવેચન : અર્હંત-સિદ્ધ-આધુમાં ભક્તિ, ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને ગુરુ આદિકને અનુસરવું તેને પ્રશસ્તરાગ જ્ઞાનીઓ કહે છે.

તિસિદં બુભુક્ષિવદં વા દુહિદં દટ્ટૂળ જો દુ દુહિદમણો ।
પલ્લિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥૧૩૭॥

તૃષિતં બુભુક્ષિતં વા દુઃખિતં દૃષ્ટ્વા યસ્તુ દુઃખિતમનાઃ ।

પ્રતિપદ્યતે તં કૃપયા તસ્યેષા ભવત્યનુકમ્પા ॥૧૩૭॥

અર્થ : તૃપાતુરને, ક્ષુધાતુરને, રોગીને અથવા બીજા દુઃખી મનના જીવને તેનું દુઃખ મટાડવાના ઉપાયની ક્રિયા કરવામાં આવે તેનું નામ 'અનુકંપા'.

વિવેચન : પ્રશ્ન-અનુકંપા એટલે શું ?

ખરી અનુકંપા તો કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ, ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા અથવા અંતરદયા એ છે. એ મોક્ષનું કારણ છે અને લૌકિક અનુકંપા છે તે પુણ્યનું કારણ છે.

ક્રોધો વ જદા માણો માયા લોભો વ ચિત્તમાસેજ્જ ।

જીવસસ કુણદિ ચોહં કલુસો ત્તિ ય તં બુધા વેતિ ॥૧૩૮॥

ક્રોધો વા યદા માનો માયા લોભો વા ચિત્તમાસાદ્ય ।

જીવસ્ય કરોતિ ક્ષોભં કાલુષ્યમિતિ ચ તં બુધા વદન્તિ ॥૧૩૮॥

અર્થ : કેાધ, માન, માયા અને લોભની મીઠાશ જીવને ક્ષોભ પમાડે છે અને પાપભાવની ઉત્પત્તિ કરે છે.

વિવેચન : કષાયના તીવ્ર ઉદયથી ચિત્ત હહોળાઈ બન્ય તે ક્ષોભ છે. કષાયરૂપ પવનથી ચિત્તરૂપી દરિયો ખળભળે

છે. તે કષાયો મંદ હોય ત્યારે ચિત્તની પ્રસન્નતારૂપ શુભ-
લાવ થાય છે.

चरिया पमादबहुला कालुस्सं लोलदा य विसयेसु ।
परपरितावपवादो पावस्स य आसवं कुणदि ॥१३९॥

चर्या प्रमादबहुला कालुष्यं लोलता च विषयेषु ।
परपरितापापवादः पापस्य चासवं करोति ॥१३९॥

અર્થ : ઘણા પ્રમાદવાળી ક્રિયા, ચિત્તની મલિનતા,
ઈન્દ્રિયવિષયમાં લુબ્ધતા, ખીજા જીવોને દુઃખ દેવું, તેનો અપવાદ
ખોલવો એ આદિ વર્તનથી જીવ ‘પાપ-આસ્રવ’ કરે છે.

વિવેચન : આસ્રવતત્ત્વ બે પ્રકારે : પાપઆસ્રવ અને
પુણ્યઆસ્રવ. જગતના જીવો આત્માને ભૂલીને ક્રિયા કરે છે
તે પ્રમાદ છે. ચિત્તમાં કલેશ કરવો, પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં
લુબ્ધ થવું, ખીજા જીવોને દુઃખ આપવું, ખીજાના અવર્ણુવાદ
ખોલવા વગેરે અશુભલાવથી પાપ આસ્રવે છે, તેથી પાપ
ખંધાય છે. પાપથી છૂટે તો રસ્તો મળે. યત્ના ને ઉપયોગથી
વર્તે તો પાપથી છૂટે.

सण्णाओ य तिलेस्सा इंदियवसदा य अत्तरुहाणि ।
णाणं च दुप्पउत्तं मोहो पावप्पदा होंदि ॥१४०॥

संज्ञाश्च त्रिलेष्या इन्द्रियवशता चात्तरौद्रे ।

ज्ञानं च दुःप्रयुक्तं मोहः पापप्रदा भवन्ति ॥१४०॥

અર્થ : ચાર સંજ્ઞા, કૃષ્ણાદિ ત્રણ લેશ્યા, ઈન્દ્રિયવશતા,
આર્ત અને રૌદ્રધ્યાન, દુષ્ટલાવવાળી ધર્મક્રિયામાં મોહ એ
‘લાવ પાપ-આસ્રવ’ છે.

વિવેચન : આહાર, લય, મૈથુન, પરિશ્રુતમાં ઇંદ્રિયોને આધીન વર્તે, ન્યાય અન્યાય ન વિચારે તો વિશેષ પાપ બાંધે. કૃષ્ણ નીલ કાપોત લેશ્યાથી પાપ બંધાય. આર્તરૌદ્ર ધ્યાન કરે અને પાપકાર્યોને ધર્મ માને તો વિશેષ પાપ બાંધે.

ઈન્દ્રિયકસાયસળ્ળા ળિગ્ગહિદા જેહિ સુટ્ટુમગ્ગમ્મિ ।

જાવત્તાવત્તેહિં પિહિયં પાવાસવં છિદ્દં ॥૧૪૧॥

ઈન્દ્રિયકષાયસંજ્ઞા નિગૃહીતા યૈઃ સુષ્ટુમાર્ગે ।

યાવત્તાવત્તેષાં પિહિતં પાપાસવં છિદ્રં ॥૧૪૧॥

અર્થ : ઇંદ્રિયો, કષાય અને સંજ્ઞાનો જ્ય કરવાવાળો કલ્યાણકારી માર્ગ જીવને જે કાળે વર્તે છે તે કાળે જીવને પાપ-આસ્રવરૂપ છિદ્રનો નિરોધ છે એમ જાણવું.

વિવેચન : એ બધાને જીતવાનો પ્રયત્ન કરે તો પાપ-આસ્રવ રોકાય તે સંવરતત્ત્વ છે. વિષય, કષાય અને સંજ્ઞા એ શત્રુઓ છે. એ જિતીશે તો લાલ થશે.

જસ્સ ળ વિજ્જદિ રાગો દોસો મોહો વ સવ્વદવ્વેસુ ।

ળાસવદિ સુહં અસુહં સમસુહદુક્ખસ્સ મિલ્લુસ્સ ॥૧૪૨॥

યસ્ય ન વિચ્ચતે રાગો દ્વેષો મોહો વા સર્વદ્રવ્યેષુ ।

નાસ્રવતિ શુભમશુભં સમસુખદુઃખસ્ય મિક્ષોઃ ॥૧૪૨॥

અર્થ : જેને સર્વ દ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ, દ્વેષ તેમજ અજ્ઞાન વર્તતું નથી એવા સુખદુઃખને વિષે સમાનદૃષ્ટિના ધણી નિર્ગ્રંથ મહાત્માને શુભાશુભ આસ્રવ નથી.

વિવેચન : જે વસ્તુને યથાર્થ જાણે છે અને જે રાગદ્વેષ નથી કરતા તે મહાપુરુષોને શુભાશુભ આસ્રવ રોકવારૂપ સંવર થાય છે.

જસ્સ જદા खलु पुण्ण जोगे पावं च णत्थि विरदस्स ।

संवरणं तस्स तदा सुहासुहकदस्स कम्मस्स ॥१४३॥

यस्य यदा खलु पुण्यं योगे पापं च नास्ति विरतस्य ।

संवरणं तस्य तदा शुभाशुभकृतस्य कर्मणः ॥१४३॥

અર્થ : જે સંયમીને જ્યારે યોગમાં પુણ્ય પાપની પ્રવૃત્તિ નથી ત્યારે તેને શુભાશુભકર્મકર્તૃત્વનો 'સંવર' છે, 'નિરોધ' છે.

વિવેચન : મનવચનકાયાની પ્રવૃત્તિ રોકે, પાપમાં કે પુણ્યમાં ન પ્રવર્તાવે તેને સંવર થાય છે.

संवरजोगेहिं जुदो तवेहिं जो चिट्ठदे बहुविहेहिं ।

कम्माणं णिज्जरणं बहुगाणं कुणदि सो णियदं ॥१४४॥

संवरयोगाभ्यां युक्तस्तपोभियंश्चेष्टते बहुविधैः ।

कर्मणां निर्जरणं बहुकानां करोति स नियतं ॥१४४॥

અર્થ : યોગનો નિરોધ કરીને જે તપશ્ચર્યા કરે છે તે નિશ્ચય ખુબ પ્રકારનાં કર્મોની 'નિર્જરા' કરે છે.

વિવેચન : મનવચનકાયાના યોગને રોકી તપ કરે તેને નવાં કર્મ ન અંધાય અને ઘણી નિર્જરા થાય છે.

जो संवरेण जुत्तो अप्पट्ठपसाधगो हि अप्पाणं ।

मुणिऊण झादि णियदं णाणं सो संधुणोदि कम्मरयं ॥१४५॥

यः संवरेण युक्तः आत्मार्थप्रसाधको ह्यात्मानं ।

ज्ञात्वा ध्यायति नियतं ज्ञानं च संधुनोति कर्मरजः ॥१४५॥

અર્થ : જે આત્માર્થનો સાધનાર સંવરયુક્ત, આત્મ-સ્વરૂપ બાણીને તદ્રૂપ ધ્યાન કરે છે તે મહાત્મા સાધુ કર્મરજને અંખેરી નાખે છે.

વિવેચન : જેને રાગદ્વેષ મોહ નથી તેને સંવર થાય છે. પછી આત્મધ્યાનમાં લીનતા થાય ત્યારે ઘણા કર્મની નિર્જરા કરે છે.

जस्स ण विज्जदि रागो दासो मोहो व जोगपरिकम्मो ।
तस्स सुहासुहडहणो ज्ञाणमओ जायए अगणी ॥१४६॥

यस्य न विद्यते रागो द्वेषो मोहो वा योगपरिकर्म ।

तस्य शुभाशुभदहनो ध्यानमयो जायते अग्निः ॥१४६॥

અર્થ : જેને રાગ, દ્વેષ તેમજ મોહ અને યોગપરિણમન વર્તતાં નથી તેને શુભાશુભ કર્મને બાળીને લક્ષ્મ કરવાવાળો ધ્યાનરૂપી અગ્નિ પ્રગટે.

વિવેચન : રાગદ્વેષ દૂર થયા વિના આત્મધ્યાન ન થાય. સાથે માન્યતા સાચી જોઈએ. જે ન હોય તેને જીવ માની યેસે છે. હું કાઉસગ્ગ કરું છું, પણ શું કર્યું ? ઉપયોગ પરમાં છે. પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ઓળખાણ નથી. સમકિત નથી ત્યાં ખરી સમાધિ નથી. મનવચનકાયાની બાહ્યપ્રવૃત્તિને રોકીને અગ્નિશિખાની જેમ જ્ઞાનમાં સ્થિર થવું તે ધ્યાન છે. જ્યાં શુદ્ધભાવ છે એવા પંચપરમેષ્ઠીમાં ભાવ રાખવાના છે. ધ્યાન એટલે આત્મા સ્થિર થાય તે. “શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજરૂપ.”

जं सुहमसुहमुदिणं भावं रक्तो करेदिं जदि अप्पा ।
सो तेण हवदि बंधो पोग्गलकम्मेण विविहेण ॥१४७॥

यं शुभाशुभमुदीर्णं भावं रक्तः करोति यद्यात्मा ।

स तेन भवति बद्धः पुद्गलकर्मणा विविधेन ॥१४७॥

વિવેચન : ઉદ્યાગત કર્મ અનુસાર રક્ત થઈને જીવ

જે શુભાશુભ ભાવોને કરે છે, તે વડે તે વિવિધ કર્મ-પુદ્ગલોથી બંધાય છે.

જોગણિમિત્તં ગ્રહણં જોગો મળવયળકાયસંભૂદો ।

ભાવણિમિત્તો બંધો ભાવો રતિરાગદોસમોહજુદો ॥૧૪૮॥

યોગનિમિત્તં ગ્રહણં યોગો મનોવચનકાયસંભૂતઃ ।

ભાવનિમિત્તો બંધો ભાવો રતિરાગદ્વેષમોહયુતઃ ॥૧૪૮॥

વિવેચન : યોગ નિમિત્તે કર્મ ગ્રહણુ થાય છે અને ભાવનિમિત્તે બંધાય છે. આહીં મનવચનકાયના આપારથી આત્માના પ્રદેશોનું ચલાયમાન થવું તે યોગ છે અને રાગ-દ્વેષમોહયુક્ત આત્માનાં પરિણામ તે ભાવ છે.

હેદૂ ચદુવ્વિયપ્પો અદ્દુવિયપ્પસ્સ કારણં મણિદં ।

તેસિં પિ ય રાગાદી તેસિમભાવે ણ વજ્જંતિ ॥૧૪૯॥

હેતુશ્ચતુર્વિકલ્પોઽષ્ટવિકલ્પસ્ય કારણં મણિતમ્ ।

તેષામપિ ચ રાગાદયસ્તેષામભાવેન ન વદ્યન્તે ॥૧૪૯॥

વિવેચન : ઉદયાગત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ એ ચાર, આઠ પ્રકારના કર્મ બાંધવાના પ્રત્યયો છે, તેમાં પણ આત્માના રાગાદિ ભાવ હેતુ છે, કેમકે રાગાદિના અભાવમાં પ્રત્યયો બાંધી શકતા નથી.

હેદુમભાવે ણિયમા જાયદિ ણાણિસ્સ આસવણિરોધો ।

આસવભાવેણ વિણા જાયદિ કમ્મસ્સ દુ ણિરોધો ॥૧૫૦॥

હેત્વભાવે નિયમાજ્જાયતે જ્ઞાનિનઃ આસ્રવનિરોધઃ ।

આસ્રવભાવેન વિના જાયતે કર્મણસ્તુ નિરોધઃ ॥૧૫૦॥

વિવેચન : હેતુના અભાવમાં નિયમથી જ્ઞાનીને આસ્રવ-નિરોધ થાય છે અને આસ્રવનિરોધથી કર્મોનો નિરોધ થાય છે.

કર્મસ્સાભાવેણ ય સવ્વણ્હુ સવ્વલોગદરસી ય ।

પાવદિ ઇંદિયરહિદં અવ્વાવાહં સુહમણંતં ॥૧૫૧॥

કર્મણામભાવેન ચ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકદર્શી ચ ।

પ્રાપ્નોતીન્દ્રિયરહિતમવ્યાગ્રાધં સુખમનન્તં ॥૧૫૧॥

વિવેચન : જ્યારે કર્મોના અભાવથી આત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વલોકદર્શી થાય છે, ત્યારે ઇંદ્રિયાતીત અનંત અવ્યાગ્રાધ સુખને પામે છે.

દંસળણાણસમગ્ગં જ્ઞાણં ણો અણ્ણદવ્વસંજુત્તં ।

જાયદિ ણિજ્જરહેદૂ સભાવસહિદસ્સ સાધુસ્સ ॥૧૫૨॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં ધ્યાનં નો અન્યદ્રવ્યસંયુક્તં ।

જાયતે નિર્જરાહેતુઃ સ્વભાવસહિતસ્ય સાધોઃ ॥૧૫૨॥

અર્થ : દર્શનજ્ઞાનથી ભરપૂર, અન્ય દ્રવ્યના સંસર્ગથી રહિત એવું ધ્યાન નિર્જરા હેતુથી ધ્યાવે છે તે મહાત્મા 'સ્વભાવસહિત' છે.

વિવેચન : દર્શનજ્ઞાન—ઉપયોગથી ભરપૂર આત્મા અસંગ છે એવું ધ્યાન જ્યારે થાય ત્યારે આત્મસ્થિરતા થાય છે.

જો સંવરેણ જુત્તો ણિજ્જરમાણોધ સવ્વકર્મ્માણિ ।

વવગદવેદાઉસ્સો મુયદિ ભવં તેણ સો મોક્કલો ॥૧૫૩॥

યઃ સંવરેણ યુક્તો નિર્જરન્નથ સર્વકર્મ્માણિ ।

વ્યપગતવેદ્યાયુષ્કો મુઙ્ચતિ ભવં તેન સ મોક્ષઃ ॥૧૫૩॥

અર્થ : જે સંવરયુક્ત સર્વ કર્મની નિર્જરા કરતો છતો વેદનીય અને આયુષ્યકર્મથી રહિત થાય તે મહાત્મા તે જ ભવે 'મોક્ષ' પામે.

વિવેચન : સંવર થાય તો જ નિર્જરા થાય. ભાવમોક્ષ તેરમે અને દ્રવ્યમોક્ષ ચૌદમે થાય. કેવળજ્ઞાન થયા પછી છ મહિનાની અંદર મોક્ષે જવાના હોય તો સમુદ્ઘાત કરવો જ પડે. વધુ કાળ હોય તો કરે કે ન પણ કરે. અહીં નવતત્ત્વની વાત પૂર્ણ થઈ. હવે બાકીની ૨૦ ગાથા ચૂલિકારૂપ છે.

મોક્ષમાર્ગપ્રપંચ સૂચિકા ચૂલિકા ॥

જીવસહાવં ગાણં અપ્પહિહદદંસણં અણ્ણમયં ।
ચરિયં ચ તેસુ ગિયદં અત્થિત્તમણિદિયં મણિયં ॥૧૫૪॥

જીવસ્વભાવં જ્ઞાનમપ્રતિહતદર્શનમનન્યમયં ।

ચારિત્રં ચ તયોનિયતમસ્તિત્ત્વમનિન્દિતં મણિતં ॥૧૫૪॥

અર્થ : જીવનો સ્વભાવ અપ્રતિહત જ્ઞાનદર્શન છે. તેનું અનન્યમય આચરણ (શુદ્ધનિશ્ચયમય એવો સ્થિર સ્વભાવ) તે 'નિર્મલ ચારિત્ર' સર્વજ્ઞ વીતરાગદેવે કહ્યું છે.

વિવેચન : જીવનો સ્વભાવ જ્ઞાનદર્શનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનને તદ્દન ઘાત કરે એવું કોઈ કર્મ નથી. સંપૂર્ણજ્ઞાન અવરોધ ન બાધ. જ્ઞાનદર્શન સંપૂર્ણ પ્રગટે ત્યાર પછી આવરણ ન થાય. જ્ઞાનદર્શન પોતાનું સ્વરૂપ છે.

જીવો સહાવણિયદો અણિયદગુણવજ્જઓધ પરસમઓ ।
જદિ કુણદિ સગં સમયં પબ્ભસ્સદિ કમ્મવંઘાદો ॥૧૫૫॥

જીવઃ સ્વભાવનિયતઃ અનિયતગુણપર્યાયોઽથ પરસમયઃ ।

યદિ કુરુતે સ્વકં સમયં પ્રમ્પ્રસ્યતિ કર્મદ્વન્ધાત્ ॥૧૫૫॥

અર્થ : વસ્તુપણે આત્માનો સ્વભાવ નિર્મલ જ છે, ગુણ અને પર્યાય પરસમયપરિણામીપણે અનાદિથી પરિણમ્યા

છે તે દૃષ્ટિથી અનિર્મલ છે. જો તે આત્મા સ્વસમયને પ્રાપ્ત થાય તો કર્મબંધથી રહિત થાય.

વિવેચન : જેમ પાણીમાં બીજી વસ્તુઓ આવવાથી મલિન દેખાય છે, છતાં પાણી તો પાણીરૂપે જ રહે છે તેમ આત્માનો સ્વભાવ તો નિર્મલ છે. પોતાના સ્વભાવમાં રહે તો મુક્ત થાય. “સ્વભાવમાં રહેવું અને વિભાવથી મુકાવું” (ઉ. છા. ૫). સમ્યગ્દર્શનથી પોતાનો સ્વભાવ પ્રગટે પછી સંવરનિર્જરા કરતો જીવ કર્મબંધથી મુક્ત થાય છે.

જો પરદ્રવ્યમિ સુહં અસુહં રાગેણ કુણદિ જદિ ભાવં ।

સો સગચરિત્તમદ્વો પરચરિયચરો હવદિ જીવો ॥૧૫૬॥

યઃ પરદ્રવ્યે શુભમશુભં રાગેણ કરોતિ યદિ ભાવં ।

સ સ્વકચરિત્રમ્રષ્ટઃ પરચરિતચરો ભવતિ જીવઃ ॥૧૫૬॥

અર્થ : જે પરદ્રવ્યને વિષે શુભ અથવા અશુભ રાગ કરે છે તે જીવ ‘સ્વચારિત્ર’થી ભ્રષ્ટ છે અને ‘પરચારિત્ર’ આચરે છે એમ જાણવું.

વિવેચન : પરને લઈને શુભાશુભ ભાવ થાય છે અને તેથી કર્મ બંધાય છે. સ્વભાવમાં જીવ રહે તો મોક્ષ થાય. શુભાશુભભાવ તે સંસાર છે. “તેહુ શુભાશુભ છેદતાં ઊપજે મોક્ષસ્વભાવ.” શુભાશુભમાં ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ છે. ચારિત્ર એટલે સ્થિરતા. સમ્યગ્દર્શન થાય પછી ચારિત્ર આવે છે. ચારિત્ર આવે પછી સાધુને સિદ્ધશાનું જ ચિત્ત પ્રવર્તે છે છકુંથી સાતમે અને સાતમેથી છકું એમ થયા કરે, પછી બળ વધે ત્યારે શ્રેણી માંડે. શુભાશુભભાવ છે તે ચારિત્રથી ભ્રષ્ટતા છે. ચારિત્રના ઘણા લેહ છે. આ વાત કરી તે નિશ્ચયનયની છે.

આસવદિ જ્ઞેણ પુણ્યં પાવં વા અપ્પણોઘ ભાવેણ ।

સો તેણ પરચરિત્તો હવદિત્તિ જિણા પરૂવંતિ ॥૧૫૭॥

આસ્રવતિ યેન પુણ્યં પાપં વાત્મનોઽથ ભાવેન ।

સ તેન પરચરિત્રઃ ભવતીતિ જિનાઃ પ્રરૂપયન્તિ ॥૧૫૭॥

અર્થ : જે ભાવ વડે આત્માને પુણ્ય અથવા પાપ-
આસ્રવની પ્રાપ્તિ થાય તેમ પ્રવર્તમાન આત્મા પરચારિત્રમાં
વર્તે છે એમ વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે.

વિવેચન : ધર્મક્રિયામાં જેટલે અંશે રાગ તેટલે અંશે
પુણ્ય, જેટલા અંશે વીતરાગભાવ તેટલા અંશે નિર્ભરા. જ્ઞાની
છે તે સ્વરૂપસ્થિરતા માટે અને તેટલો ઉદ્ધમ કરે છે. જેનું
કૃણ પુણ્ય કે પાપ આવે તે પરચારિત્ર છે.

જો સવ્વસંગમુક્તો અણ્ણમણો અપ્પણં સહાવેણ ।

જાણદિ પસસદિ ણિયદં સો સગચરિયં ચરદિ જીવો ॥૧૫૮॥

યઃ સર્વસન્ગમુક્તઃ અનન્યમનાઃ આત્માનં સ્વભાવેન ।

જાનાતિ પશ્યતિ નિયતં સઃ સ્વકચરિતં ચરતિ જીવઃ ॥૧૫૮॥

અર્થ : જે સર્વ સંગમાત્રથી મુક્ત થઈ, અનન્યમય-
પણે આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે, નિર્મલ જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે તે
'સ્વચારિત્ર' આચરનાર જીવ છે.

વિવેચન : જે અસંગ થયા છે, મારું જગતમાં કશુંયે
નથી એવું જેને થયું છે, જેને થયું છે, જેનો સ્વભાવ બાહ્યવા
દેખવાનો છે તે સ્વચારિત્ર આચરનાર જીવ છે.

ચરિયં ચરદિ સગં સો જો પરદવ્વપ્પભાવરહિદપ્પા ।

દંસણ્ણાણવિયપ્પં અવિયપ્પં ચરદિ અપ્પાદો ॥૧૫૯॥

ચરિતં ચરતિ સ્વકં સ યઃ પરદ્રવ્યાત્મભાવરહિતાત્મા ।

દર્શનજ્ઞાનવિકલ્પમવિકલ્પં ચરત્યાત્મનઃ ॥૧૫૯॥

અર્થ : પરદ્રવ્ય પ્રત્યેના ભાવથી રહિત, નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનદર્શનમય પરિણામી આત્મા છે તે સ્વચારિત્રાચરણુ છે.

વિવેચન : પોતાના સ્વરૂપમાં પોતાના ગુણુપર્યાયિનો અનુભવ કરવો તે જ સ્વસમય, સ્વચારિત્ર, સંયમ, તપ, ધ્યાન બધું એક છે. સ્વચારિત્રમાં આવવા નિશ્ચયનયની પ્રધાનતા કરવી પડે, વ્યવહારનય ગૌણુ કરવો પડે. “સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ” એ દૃષ્ટિથી જુએ તો કેના પર રાગ અને કેના પર દ્વેષ? હું શુદ્ધ છું. પરને બેવાનું બંધ કરે તો પોતામાં સ્થિર થાય. સ્વસમય તે જ મોક્ષમાર્ગ છે.

ધર્માદીસદ્દહનં સમ્મત્તં ગાણમંગપુઞ્વગદં ।

ચિદ્દા તવંહિ ચરિયા વવહારો મોક્ષમગ્ગોત્તિ ॥૧૬૦॥

ધર્માદિશ્રદ્ધાનં સમ્યક્ત્વં જ્ઞાનમજ્ઞપૂર્વગતં ।

ચેષ્ટા તપસિ ચર્યા વ્યવહારો મોક્ષમાર્ગં ઇતિ ॥૧૬૦॥

અર્થ : ધર્માસ્તિકાયાદિના સ્વરૂપની પ્રતીતિ તે ‘સમ્યક્ત્વ’, આર અંગ અને પૂર્વનું બાણુપાણું તે ‘જ્ઞાન’, તપશ્ચર્યાદિમાં પ્રવૃત્તિ તે ‘વ્યવહાર-મોક્ષમાર્ગ’ છે.

વિવેચન : વ્યવહારથી નિશ્ચય સાધ્ય છે. “પ્રેરે તે પરમાર્થને તે વ્યવહાર સમંત.” જે વ્યવહારથી નિશ્ચયમાં પહોંચાય તે ખરે વ્યવહાર છે. વ્યવહાર સાચો હોય પરંતુ તે દ્વારા હેતુ સધાય તો સફળ, નહીં તો નિષ્ફળ કહેવાય. વ્યવહાર સમ્યક્ત્વ-જ્ઞાન-ચારિત્ર મનવચનકાયાની પ્રવૃત્તિને આધીન છે, સાધન છે. સાધ્ય નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે.

ગિન્ચયણયેણ મ્મણિદો તિહિ તેહિ સમાહિદો હુ જો અપ્પા ।

ળકુણદિ કિંચિવિ અણ્ણં ણ મુયદિ સો મોક્ષમગ્ગોત્તિ ॥૧૬૧॥

નિશ્ચયનયેન ભણિતસ્ત્રિભિસ્તૈઃ સમાહિતઃ ક્ષલુ યઃ આત્મા ।
 ન કરોતિ કિંચિદપ્યન્યં ન મુઙ્ચતિ સ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ॥૧૬૧॥

અર્થ : તે ત્રણ વડે સમાહિત આત્મા, આત્મા સિવાય જ્યાં અન્ય કિંચિત્ માત્ર કરતો નથી, માત્ર અનન્ય આત્મામય છે ત્યાં 'નિશ્ચય-મોક્ષમાર્ગ' સર્વજ્ઞ વીતરાગે કહ્યો છે.

વિવેચન : વ્યવહાર રત્નત્રયને આધારે આત્મામાં સ્થિરતા કરે ત્યાં નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે.

જો ચરદિ ણાદિ પિચ્છદિ અપ્પાણં અપ્પણા અણ્ણમયં ।
 સો ચારિત્તં ણાણં દંસણમિદિ ણિચ્ચિદો દ્વોદિ ॥૧૬૨॥

યશ્ચરતિ જાનાતિ પશ્યતિ આત્માનમાત્મનાનન્યમયં ।
 સ ચારિત્રં જ્ઞાનં દર્શનમિતિ નિશ્ચિતો ભવતિ ॥૧૬૨॥

અર્થ : જે આત્મા આત્મસ્વભાવમય એવાં જ્ઞાન-દર્શનને અનન્યમય આચરે છે, તેને તે નિશ્ચય જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

વિવેચન : સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર-તપ આદિ બધા ગુણો આત્મામાં રહે છે, બહાર નથી.

જેણ વિજાણાદિ સઠ્ઠં પેચ્છદિ સો તેણ સોક્કમણુહવદિ ।
 ઇદિ તં જાણદિ ભવિઓ અભવ્વસત્તો ણ સદ્દહદિ ॥૧૬૩॥

યેન વિજાનાતિ સર્વં પશ્યતિ સ તેન સૌખ્યમનુભવતિ ।
 ઇતિ તજ્જાનાતિ ભવ્યોઽભવ્યસત્ત્વો ન શ્રદ્ધતે ॥૧૬૩॥

અર્થ : જે આ સર્વ બાણુશે અને દેખશે તે અવ્યાબાધ સુખ અનુભવશે. આ ભાવોની પ્રતીતિ ભવ્યને થાય છે, અભવ્યને થતી નથી.

વિવેચન : સમ્યગ્દર્શન આદિનું સ્વરૂપ બાણી જીવ સમાધાન પામે છે. આત્મભાવમાં રહે તે સમાધિ છે શમસંવે-ગાદિ ગુણો પણ સમ્યગ્દર્શન વિના યોગ્યરૂપ છે, સમ્યગ્દર્શન સહિત રત્નરૂપ છે. ‘સમ્યક્’ શબ્દ સાંભળતાં જ આત્માને રોમાંચ થાય તેને સમ્યગ્દર્શન થાય એમ દેવચંદ્રજી કહે છે. સાચી વસ્તુ જેમ છે, તેમ ભગવાને કહી છે, તે ભવ્યથી મનાય છે, અભવ્યથી મનાતી નથી.

**દંસળનાણચરિત્તાણિ મોક્ષમગ્ગોઽત્તિ સેવિદવ્વાણિ ।
સાધૂહિ ઇદં મણિદં તેહિં દુ બંધો વ મોક્ષો વા ॥૧૬૪॥**

દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ સેવિતવ્યાનિ ।

સઘુભિરિદં મણિતં તૈસ્તુ બન્ધો વા મોક્ષો વા ॥૧૬૪॥

અર્થ : દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ‘મોક્ષમાર્ગ’ છે, તેની સેવનાથી ‘મોક્ષ’ પ્રાપ્ત થાય છે; અને (અમુક હેતુથી) ‘બંધ’ થાય છે એમ મુનિઓએ કહ્યું છે.

વિવેચન : સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે. રાગદ્વેષ હોય ત્યાં સુધી બંધનું કારણ છે. સમ્યગ્દર્શન આદિ સહિત શ્રેણીમાં વર્તતાં છતાં ત્યાં પણ બંધ થાય છે. ન્યાં સુધી શુભાશુભ ભાવ છે ત્યાં સુધી કર્મક્ષય ન થાય, પુણ્ય બંધાય છે. પરવસ્તુનો સંગ છે તે બંધનું કારણ છે.

**અળ્લાનાદો ગાણી જદિ મળ્ણદિ સુદ્ધસંપઓગાદો ।
હવદિત્તિ દુક્ખમોક્ષં પરસમયરદો હવદિ જીવો ॥૧૬૫॥**

અજ્ઞાનાત્ જ્ઞાની યદિ મન્યતે શુદ્ધસંપ્રયોગાત્ ।

ભવતીતિ દુઃખમોક્ષઃ પરસમયરતો ભવતિ જીવઃ ॥૧૬૫॥

વિવેચન : જો જીવ અજ્ઞાન વડે એમ માને કે શુદ્ધ એવા અર્હતાદિની ભક્તિથી જ દુઃખક્ષયરૂપ મોક્ષ થાય છે, તો તે જીવ પરસમયમાં રક્ત થાય છે.

અરહંતસિદ્ધચૈત્યપ્રવચનગણનાભક્તિસંપન્નો ।

બંધદિ પુણ્ણં बहुसो ण दु सो कम्मक्खयं कुणदि ॥૧૬૬॥

અર્હંતસિદ્ધચૈત્યપ્રવચનગણજ્ઞાનભક્તિસંપન્નઃ ।

બંધનાતિ પુણ્યં बहुशो न तु स कर्मक्षयं करोति ॥૧૬૬॥

અર્થ : અર્હંતસિદ્ધચૈત્યપ્રવચનમુનિગણજ્ઞાનભક્તિસંપન્ન ઘણું પુણ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, પણ તે સર્વ કર્મનેા ક્ષય કરતો નથી.

વિવેચન : આત્મામાં લીન થયા વિના કર્મક્ષય ન થાય. રામચંદ્રજી જ્યારે લંકા પર ચઢાઈ કરીને આવ્યા ત્યારે રાવણુ અહુરૂપી વિદ્યા સાધવા શાંતિનાથ ભગવાનના દેરાસરમાં ગયો અને ત્યાં પદ્માસન વાળીને તે પર મોતીના સાથિયા કરીને ધ્યાનમાં બેઠો. તેની ખબર હનુમાન આદિને પડી. પછી તેઓ વિદ્ય કરવા આવ્યાં. ઘણાં વિદ્વો કર્યાં. મંદોદરીને માયાથી બતાવીને કહ્યું કે આ તમારી મંદોદરીને હરી જાઉં છું. તો પણ રાવણુ ધ્યાનથી લેશ માત્ર ચળ્યો નહીં. આટલું ધ્યાન કર્યું પણ એ નિર્જરા અર્થે ન કર્યું. બીજી વસ્તુની ઇચ્છા હતી. પદ્મપુરાણમાં આચાર્ય કહે છે કે આટલું જો રાવણુ મોક્ષને અર્થે કર્યું હોત તો મોક્ષ થાત. વસ્તુની ઇચ્છા છે ત્યાં આર્તધ્યાન છે.

जस्स ह्दिदयेणुमत्तं वा परदव्वम्हि विज्जदे रागो ।

सो ण विजाणदि समयं सगस्स सव्वागमधरोवि ॥૧૬૭॥

યસ્ય હૃદયેઽણુમાત્રો વા પરદ્રવ્યે વિચતે રાગઃ ।

સ ન વિજાનાતિ સમયં સ્વકસ્ય સર્વાગમઘરોઽપિ ॥૧૬૭॥

અર્થ : જેના હૃદયને વિષે અણુમાત્ર પરદ્રવ્ય પ્રત્યે રાગ વર્તે છે, તે સર્વ આગમનો બાણકાર હોય તો પણ ‘સ્વસમય’ નથી બાણતો એમ બાણવું.

વિવેચન : સાધુ હોય તે મરતાં સુધી સત્પુરુષની સેવા કરે, પણ લક્ષ ળીબે હોય તો પુણ્ય બંધાય પણ મેક્ષ ન થાય. શ્રુતકેવલી હોય અને પરમાં વૃત્તિ ગઈ તો પ્રમાદ છે માટે “સમયં ગોયમ મા પમાઈ” એમ મહાવીર ગૌતમને કહે છે.

ઘર્ષિદું જસસ ણ સક્કં ચિત્તુબ્ભામં વિણા દુ અપ્પાણં ।

રોઘો તસસ ણ વિજ્ઞદિ સુહાસુહકદસસ કમ્મસસ ॥૧૬૮॥

ઘર્ષતું યસ્ય ન શક્યશ્ચિત્તોદ્ધ્રામં વિના ત્વાત્મનં ।

રોઘસ્તસ્ય ન વિચતે શુભાશુભકૃતસ્ય કર્મણઃ ॥૧૬૮॥

વિવેચન : ચિત્તવિબ્રમનો નિરોધ શુદ્ધ આત્મભાવ વિના થતો નથી. અને જેનું ચિત્ત વિક્ષેપ પામેલું છે તેને શુભાશુભ કર્મનો નિરોધ નથી.

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો ણિસ્સંગો ણિમ્મમો ય હવિય પુણો ।

સિદ્ધેસુ કુણદિ ભક્તિ ણિવ્વાણં તેણ પપ્પોદિ ॥૧૬૯॥

તસ્માન્નિવૃત્તિકામો નિસ્સઙ્ગો નિર્મમત્વશ્ચ ભૂત્વા પુનઃ ।

સિદ્ધેષુ કરોતિ ભક્તિ નિર્વાણં તેન પ્રાપ્નોતિ ॥૧૬૯॥

અર્થ : તે માટે સર્વ ઇચ્છાથી નિવર્તી નિઃસંગ અને નિર્મમત્વ થઈને જે સિદ્ધસ્વરૂપની ભક્તિ કરે તે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય.

વિવેચન : બધી ઇચ્છા રોકીને સિદ્ધસ્વરૂપની ભક્તિ કર્યા વિના, તેની સાથે અલેહલાવ થયા વિના મોક્ષ ન થાય. જેને આત્મસ્વરૂપનું ભાન છે તેનું કહેલું માન્ય થયા વિના સમ્ય-ગદર્શન ન થાય. સમજણ ફેરવવાની છે. અંતર ફેરવવાનું છે.

સપયત્થં તિત્થયરં અભિગદબુદ્ધિસ્સ સુત્તરોઽસ્સ ।

દૂરયરં ણિવ્વાણં સંજમતવસંપઓત્તસ્સ ॥૧૭૦॥

સપદાર્થં તીર્થંકરમભિગતબુદ્ધેઃ સૂત્રરોચિનઃ ।

દૂરતરં નિર્વાણં સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તસ્ય ॥૧૭૦॥

અર્થ : પરમેષ્ઠીપદને વિષે જેને તત્ત્વાર્થ પ્રતીતિપૂર્વક ભક્તિ છે, અને નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં રુચિપણુ જેની બુદ્ધિ પરિણમી છે, તેમજ તે સંયમતપસહિત વર્તે છે તો તેને મોક્ષ કંઈ દૂર નથી.

વિવેચન : જે સાચો છે તે સાચાને જ લજે છે. “ મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે.” (૨૪૯) સત્પુરુષ ઓળખવા મુશ્કેલ છે. “ ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય.” સત્પુરુષ પરમાત્મા છે, એમ થાય ત્યારે જ ભક્તિ ઊગે. “ સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વરબુદ્ધિ એને જાનીએએ પરમધર્મ કહ્યો છે.” (૨૫૪) માહાત્મ્ય ન લાગે ત્યાં સુધી ભક્તિ ન થાય. પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુનો મોટો ઉપકાર છે. સિદ્ધસમાન આત્મા છે. એમાં ભક્તિ, લીનતા થાય તે મોક્ષનું કારણ છે. નિર્ગ્રંથપ્રવચનમાં રુચિ તે સમ્યક્ત્વનું કારણ છે. પોતાના આત્માને જગૃત કરવા ભક્તિ કરવાની છે.

અરહંતસિદ્ધચેદિયપવચનમત્તો પરેણ ણિયમેણ ।

જો કુણદિ તવોક્કમ્મં સો સુરલોગં સમાદિયદિ ॥૧૭૧॥

અર્હત્સિદ્ધચૈત્યપ્રવચનભક્તઃ પરેણ નિયમેન ।

યઃ કરોતિ તપઃકર્મ સ સુરલોકં સમાદત્તે ॥૧૭૧॥

અર્થ : અર્હતની, સિદ્ધની, ચૈત્યની, પ્રવચનની ભક્તિસહિત જો તપશ્ચર્યા કરે છે તો તે નિયમથી દેવલોકને અંગીકાર કરે છે.

વિવેચન : ભક્તિ વગેરેમાં પ્રશસ્તરાગથી પુણ્ય ગંધાય છે. તેથી સારી ગતિ થાય છે.

તમ્હા ણિવ્વુદિકામો રાગં સવત્થ કુણદિ મા કિંચિ ।

સો તેણ વીદરાગો ભવિયો ભવસાયરં તરદિ ॥૧૭૨॥

તસ્માન્નિવૃત્તિકામો રાગં સર્વંત્ર કરોતુ મા કિંચિત્ ।

સ તેન વીતરાગો ભવ્યો ભવસાગરં તરતિ ॥૧૭૨॥

અર્થ : તેથી ઇચ્છામાત્રની નિવૃત્તિ કરો. સર્વંત્ર કિંચિત્-માત્ર પણ રાગ કરો મા; કેમકે વીતરાગ ભવસાગરને તરે છે.

વિવેચન : પરવસ્તુની ઇચ્છા છે, ત્યાં સુધી ગંધ છે. ક્યાંય પણ રાગ ન કરવો. વીતરાગ થયા વિના ભવસાગર ન તરાય. ગૌતમસ્વામીએ જ્યાં સુધી ભગવાન ઉપર રાગ રાખ્યો ત્યાં સુધી કેવળજ્ઞાન ન થયું, પણ જ્યારે રાગ છૂટ્યો ત્યારે મોક્ષ થયો.

મગ્ગપ્પભાવણઠ્ઠં પવયણભત્તિપ્પચોદિદેણ મયા ।

મણિયં પવયણસારં પંચત્થિયસંગહં સુત્તં ॥૧૭૩॥

માર્ગપ્રભાવનાર્થં પ્રવચનભક્તિપ્રચોદિતેન મયા ।

મણિતં પ્રવચનસારં પञ્ચાસ્તિકાયસંગ્રહં સૂત્રં ॥૧૭૩॥

અર્થ : માર્ગનો પ્રભાવ થવાને અર્થે, પ્રવચનની

ભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેરણાથી પ્રવચનના રહસ્યભૂત 'પંચાસ્તિકાય'ના સંગ્રહરૂપ આ શાસ્ત્ર મેં કહ્યું.

વિવેચન : બધાએ પ્રવચનનો સાર 'પંચાસ્તિકાય' માં આવી જાય છે. "દ્રવ્યાનુયોગનું કૃળ સર્વભાવથી વિરામ પામવારૂપ સંયમ છે." (૮૬૬). એ કરવાનું છે. એ રહસ્ય હૃદયમાં ચોંટે તો મોક્ષ થાય. દર્શનમોહ ઘટે, પાંચ ઈંદ્રિયના વિષયોમાં ઉદ્દાસીનતા થાય અને સત્પુરુષનો યોગ હોય તો જ આ પંચાસ્તિકાયશાસ્ત્ર પરિણમે છે. શ્રદ્ધા પણ વિશેષ નિર્મલ દ્રવ્યાનુયોગથી થાય છે. એના મુખ્ય પાત્ર મુનિ છે, તેમ છતાં સમ્યક્ત્વ નિર્મલ થવાનું કારણ છે. એક વચન પણ જ્ઞાનીનું હૃદયમાં ઊતર્યું તો કલ્યાણ થઈ ગયું. આ પંચાસ્તિકાય સમાધિમરણનું કારણ છે. મૂળ ગ્રંથ શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનો રચેલો છે. તે ઉપરથી પરમ કૃપાળુદેવે ગુજરાતી અવતરણ કર્યું છે તે સરલ હોવાથી સમજાય એવું છે.

ઇતિ પંચાસ્તિકાયસમાપ્તમ્

